

**Тыва Республиканың Каа-Хем кожуунунун Сарыг-Сеп суурунун муниципалдыг
бюджеттен хандырылгалыг школа назыны четпээн чаштарга каттыштырган
хевиринин 5 дугаар «Родничок» аттыг уруглар сады**

2022 чылдың 10 айның 4 хүнүндө
2 дугаар башкылар чөвүлели бадылван

«БАЙЛАК ТЫВА ДЫЛЫМ»

**немелде төрээн (тыва) чугаа сайзырадырынын
4 хардан 7 харга чедир ажылчын программасы**

Сарыг-Сеп, 2022

ДОПЧУЗУ

I НЕМЕЛДЕ ПРОГРАММАНЫҢ СОРУЛГАЛЫГ КЕЗЭЭ

- 1.1. Тайылбырлыг бижик. 4
- 1.2. Немелде программаның сорулгазы болгаш ону боттандырарының ажылдары. 5
- 1.3. Немелде программаның кол үндезиннери болгаш кижизидилге ажыл-чорудулганың угланыышкыннары. 7
- 1.4. Немелде программаның ужур-утказының онзагай талалары. 7
- 1.5. Тыва улусчу педагогика болгаш ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын сайзырадырының айтырыглары. 12
- 1.6. Өөредилге назыны четпээн уругларның назы-хар аайы-биле база ШНЧУӨАЧ-ның доозукчуларның бот-тускайлаң сайзыралының түңнелдери. 14
- 1.7. Немелде программаның күүседиринге таарымчалыг байдалдар болгаш доозукчуларның төрөөн (тыва) чугаазының сайзыралын илередириниң аргалары. 16

II НЕМЕЛДЕ ПРОГРАММАНЫҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

- 2.1. Өөредилге назыны четпээн уруглар өөредилгениң адырлары болгаш тыва чугаа сайзырадыр ажыл-чорудулганың угланыышкыннары. 18
- 2.2. Немелде программаның өөредиглиг адырлары болгаш уругларның чугаазын сайзырадыр өөредилгениң адырларының интегративтиг харылзаалыының онзагайы 18
- 2.3. Немелде программада уруглар өөредилгезиниң адырлары болгаш тыва чугаа сайзырадыр угланыышкыннар 23
- 2.3.1. Билигниң шингээдирин сайзырадыры «Кузээнин чедер, сураанын тывар». 23
- 2.3.2. Чугаа сайзырадылгазы «Чечек черде, чечен менде». 25
- 2.3.3. Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры «Ада сөзун ажырып болбас, ие сөзун ижип болбас». 28
- 2.3.4. Уран чүүл, эстетиктиг сайзырал «Сагышты ыры-биле ажыдар, чаяанны ажыл-биле ажыдар». 32
- 2.3.5. Күш-дамыр сайзырадыры «Турза – узун, тутса - мөге». 33
- 2.4. Кичээлдерниң кол сорулгазын тургузары. 35
- 2.4.1. Немелде кичээлдиң ажыл-чорудулга планы 35
- 2.4.2. Тематиктиг планнаашкын 36
- 2.5. ШНЧУӨС болгаш өг-буле. Уруглар кижизидилгезинге кады ажылдажылга айтырыглары 57

III НЕМЕЛДЕ ПРОГРАММАНЫҢ ОРГАНИЗАСТЫГ КЕЗЭЭ

- 3.1. Немелде программаның күүселдезин чорударынга сүмелеп турар өөредилге- 63

методиктиг хандырылга.	
3.2. Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының Национал школа хөгжүдөр институтунуң чыып тургусканы, үндургени немелде эртем-методиктиг болгаш электроннуг хевирниң ажылдары.	63
3.3. Немелде программаның күүседиринге эргежок чугула материал-техниктиг хандырылга	63
3.4. Уругларның программаның өөредиглиг кезектерин шиңгээдип алганының педагогиктиг хайгааралы. Тыва чугааны шиңгээткенинге хамаарыштыр диагностиктиг онаалгалар	65
Ажыглаан литература	80

I НЕМЕЛДЕ ПРОГРАММАНЫҢ СОРУЛГАЛЫГ КЕЗЭЭ

1.1.Тайылбыр бижик

ШНЧУӨАЧ-де уругларның тыва чугаазын сайзырадыр өөредилге немелде даалгазы ада-иениң чагыын, негелделерин хандырап сорулгалыг болгаш дараазында өй-чижек доктаал-саавырларга дүүштүр тургустунар:

- Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации» от 29.12.2012 N 273-ФЗ; с изменениями от 03.08.2018 N 317-ФЗ “О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального Закона “Об образовании в Российской Федерации”;
- Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования (Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации “Об утверждении” от 17 октября 2013 года № 1155);
- Постановление от 15.05.2013 г. N 26 Об утверждении СанПиН 2.4.1.3049-13 «Санитарно-эпидемиологические требования к устройству, содержанию и организации режима работы в дошкольных образовательных организациях»;
- «Санитарно-эпидемиологические требования к дошкольным группам, размещенным в жилых помещениях жилищного фонда. СанПиН 2.4.1.3147-13 (Постановление Главного государственного санитарного врача Российской Федерации от 19.12.2013 г. № 68);
- Закон Республики Тыва от 21.06.2014 г. N 2562 ВХ-1 «Об образовании в Республике Тыва» (с изменениями на 2 июля 2019 года);
- Государственная программа Республики Тыва «Развитие тувинского языка на 2017-2020 годы», утвержденной Постановлением Правительства Республики Тыва от 9 апреля 2019 г. №173;
- «Об утверждении примерной образовательной программы по развитию родной (тувинской речи) детей в дошкольных образовательных учреждениях Республики Тыва «Төрээн Тывам» / «Моя родная Тува» (Приказ Министерства образования и науки Республики Тыва от 29.04.2019 г., № 610- д).
- ОТ РОЖДЕНИЯ ДО ШКОЛЫ: Инновационная программа дошкольного образования /Под ред. Н.Е. Вераксы, Т.С. Комаровой, М.А. Васильевой. 6-е изд., дополненное и исправленное – М.: МОЗАИКА-СИНТЕЗ, 2022. – 368 с.
- Действующий Устав детского сада утверждён Постановлением Администрации Каа-Хемского района от 03.05.2017 № 342;
- Лицензия на осуществление образовательной деятельности от 30.06. 2015, серия 17Л01 № 0000013, регистрационный номер № 302;
- «Программа развития муниципального бюджетного дошкольного образовательного учреждения детский сад № 5 «Родничок» комбинированного вида с.Сарыг-Сеп Каа-Хемского района Республики Тыва на 2021-2024 годы от 31.03.2021;
- Основная образовательная программа муниципального бюджетного дошкольного образовательного учреждения детский сад № 5 «Родничок» комбинированного вида с.Сарыг-Сеп Каа-Хемского района Республики Тыва на 2022 - 2027 годы от 01.08.2022;

Программаның ужур-уткалыг кезээ Тыва Республиканың девискээринге ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулганы тыва чоннуң үндезин культуразынга, ажил-амыдыралының болгаш агаар-бойдузунуң онзагай талаларын өөредилгениң беш өөредиглиг адырының сорулгаларын тыва чугаа сайзырадыр угланыышкынныг боттандыраарынче кичээнгейни углаан.

Л.Х Ооржактың, А.Д Кууларның, А.А Монгуштуң, Б.О Нончаттың «Төрээн Тывам» ШНЧУӨАЧ төрээн тыва чугаа сайзырадырының чижек программазынга даянып «Байлак тыва дылым» деп ажилчын немелде төрээн (тыва) чугаа сайзырадыр программаны 2022 чылда тургускан..

Ук программаның авторлары үндезин чоннуң амыдыралын өөренип көрбүшаан, өөредилге назыны четпээн уругларның тыва чугаазын сайзырадыр сорулгалыг ӨФКС-тин немелделерин чугула ап, чаа угланыышкын-биле кылырын оралдашкан.

Программада К.Б Салчак, Л.П Салчактың «Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези» деп ажылын, Н.Е Вераксы, Т.С Камарова, М.А Васильевнаның школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринче бижиттинген «От рождения до школы» деп иновациялыг программазын үндезин кылдыр алган.

1.2.Немелде программаның сорулгазы болгаш ону боттандыраарының ажылдары

Программаның өөредилге назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге бичии чаштарның төрээн (тыва) дылын сайзырадыр, аас чугаазының сөс курлавырын байыдар сорулгалыг «Байлак Тыва дылым » деп (дараазында ШНЧУӨАЧ) хамаарышкан өөредилгениң федералдыг куруне стандартынга (дараазында - ӨФКАЧ) даянып кылдынган.

Программаның ужур-уткалыг үндезини кылдыр Тыва Республиканың чонунуң культуразының, ажил-амыдыралын, бойдус чурумалын, хурээлелин чугулага алган. Өөредилге назыны четпээн уругларны төрээн (тыва) дылынга чажындан эгелеп шын чугаалап өөредири, харылзаалыг чугаазын сайзырадыры база төрээн дылынга хумагалыг чорукту кижизидери ада-иениң-даа, кижизидикчи башкыларның-даа мурнунда эргежок херек айтырыг бооп турар.

Бичии чаштарның төрээн (тыва) чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулганы боттандыраарынга ШНЧУӨАЧ-ның ӨФКС-че кирип турар угланыышкыннарынга болгаш онзагайларынга дүүштүр ажилчын программаны тургузарын авторлар оралдашканнар.

Программаның *кол сорулгалары:* тыва чоннуң уруглар кижизидилгезиниң дуржулгазынга даянып, өөредилге назыны четпээн уругларның назы-харынга дүүштүр төрээн (тыва) чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулганы өөредилге назыны четпээн

уруглар өөредир албан черлеринге боттандыраарыга таарымчалыг байдалдарны тургузары.

Сорулганы боттандыраарынын ажыл-чорудулгазы:

- ШНЧУӨАЧ-га уругларның төрөөн дылын өөрениринге сонuurгалын оттурар байдалдарны бүгү талалыг өөренип көөрү;

- уругларның тыва чугаазын сайзырадырынга өөредилгелиг, кижизидилгелиг ажыл-чорудулганы таарымчалыг эрттиреринге чугула өөредилге-методиктиг медээлерни чыып ажылдаары;

- тыва чоннуң бичии уруглар кижизидер арга-дуржулгазын үндезинге ап, угаан медезел, күш-ажыл, мага-бот, сагыш-сеткил талазы-биле сайзырангай болурунга, чараш аажы-чанга, шынчы чорукка уругларны кижизитпишаан, төрөөн чериниң бойдус чурумалын, туружунуң онзагайын аас чогаалының хевирлеринге база чаштарга бижиттинген номнарга даянып, назы-хар барымдаалап таныштырар, шингээттирер арга-методтарны тыва чугаа сайзырадыр ажыл-чорудулгага кириштирери;

- уругларның угаан-меделери сайзырангай, тыва сөс курлавыры байлак, аас чугаазы чедингир болурунче угланган ажыл-чорудулгага таарымчалыг өөредилгениң янзы-бүрү талаларының тургузуун ажылдап кылыры;

- төрөөн (тыва) дылынга ынак, анаа хумагалыг, сонuurгак кижини хевирлээриниң талазы-биле ажыл-чорудулганың туннелдерин илередириниң аргаларын ажылдап кылыры.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулгадан аңгыда, программаның кичээнгейинде чаштарның кадыын бьжжыктырар, төрөөн чериниң бойдус курлавырын, чоннуң ажыл-агыйын сонuurгадаып өөредир, хамааты туружу бедик кижиниң чажындан хевирлээр, амыдыралчы дуржулганы оюннар дузазы-биле сайзырадыр, долгандыр турар хурээлелге бодун алдынып билеринче угланган ажылдарны чугулалап турар. Ук кичээнгей өөредилге назыны четпөөн албан черлеринге уругларның ниити сайзыралын деткип, өөредир беш адырларның (ниитилелге харылзажырын, билигни шингээдирин, чугаа сайзырадылгазы, уран чүүл, эстетиктиг сайзырал, күш-дамыр сайзыралы) утказынче тыва чоннуң культуразында үнелиг билиглерже угландыраарын авторлар оралдашкан.

Программаның сорулгазының күүселдезин чедип алырынга чазык, чугаакыр, сонuurгак, идепкейжи, сагынгыр-тывынгыр уругларны хевирлээринге таарымчалыг байдалдарны өг-бүлениң болгаш кижизидикчи башкыларның сырый кады ажылдажылгазындан эге школаже белеткел ажылынга идиг бооп турар. Чугулага алгы дег улуг хамааржыр чүүл - бичии кижилер-биле ажыл кандыг-даа байдалда албадал хөөннүт болбас ужурлуг.

Сорулга болгаш ону боттандыларының белеткел ажылдары системалыг болгаш назы-хар-даа, кижизидилге-даа талазы-биле дес-дараалашкак кол үндезинге даянган.

1.3. Немелде программаның кол үндезинни болгаш кижизидилге ажыл-чорудулгазының угланныышкыннары

Өөредилге назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге өөредилге, кижизидилге ажылы беш угланыышкынның адырларлыг болур. Ындыг болганда, ук программада уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажылды ол адырлар бүрүзүнче киирерин оралдашкан.

Программада өг-бүлеге, ниитилелге уруглар кижизидилгезинге мөзү-шынар, иштики сагыш-сеткил, чугаа культуразын база тыва аажы-чаң хевирлээриниң талазы-биле дараазында кол үндезинге даянып турар:

1. Уругларның чаш болгаш бичии үелериниң психологтуг сайзыралының онзагайын деткиириниң кол үндезини .
2. Дес-дараалашкааның кол үндезинни (сорулга, ону боттандыларының ажыл-чорудулгазы уругларның сайзыралы, назы-харын барымдаалап, бөдүүнүндөн нарынынче шилчири).
3. Уругну хөй-ниити амыдыралынга белеткээриниң кол үндезини.
4. Тыва улусчу педагогиканың шылгараңгай дуржулгазын ажыглаарының кол үндезинни.
5. Уругларны бүгү талазы-биле сайзырадып өөредириниң кол үндезини.
6. Уругларның тыва чугаазын сайзырадырың аай-бажының чорудар кол үндезини.
7. Немээр, чанчылчаан, ниити бөлүктээн тематиктиг планнаашкынга даянып чорудар кол үндезин.
8. Уруглар болгаш ада-иелерниң идепкейин бедидер кады ажылдажылга кол үндезини.
9. Россияның чоннарының культуразын таныштыралының, эт-сеткил каттыштыралының кол үндезини.

1.4. Немелде программаның ужур-утказының онзагай галалары

Уругларның хамааты туружун хевирлеп кижизидери

Программада төрөөн (тыва) дылын билир, тыва чугаазы сайзыраңгай уругну база төрөөн чериниң онзагайын, бойдузун, чонунуң чанчылчаан ажыл-агыйын билир хамаатыны хевирлээринче угланган.

Мөзү-шынар кижизидери

Өөредилге назыны четпээн уругларны кижизидер ажыл-чорудулгага чоннуң чанчылчаан ажыл-ижин үндезинге ап, тыва улусчу педагогиканың уруглар хевирлээринге кижизидикчи салдарын эртемденнер К.Б. Салчак болгаш Л.П. Салчактың «Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдеси» деп ажылынга даянып, мөзү-шынар кижизидериниң прогамманың кол өзээ кылдыр алган.

«Ада-иезиниң, эш-өөрүнүн, төрелдериниң, долгандыр турар ниити амыдырал-чуртталганың болгаш бойдустуң бичии уругларның кижизидилгезинге салдарын улусчу педагогика ажыткан. Уругларны угаан-сарыылдыг, кадык-шыырак болгаш төлептиг мөзү-шынарлыг кижилер кылырынче угланган. Кижиниң өзериңге төрөөн чериниң агаар-бойдузу, хем-суглары, хову-шөлдери, арга-таңдызы барык-ла ийиги ада-иези бооп чораан. Аң-мең, кат-чимис, балык-байлаң, алдын-мөнгүн шупту-ла бойдустуң байлаа болгаш кижиниң амыдырал-чуртталгазының, ажил-ижиниң, угаан-бодалының үндезини.

Чугаа-домактың-даа, угаан-бодалдың-даа, күш-шыдалдың-даа, ажил-иштиң-даа тыптып, элбеп сайзыраары, быжыгары бойдустуң чурумалдарындан, ооң эргилделеринден, ажык-байлаандан хамааржыр» деп эртемденнер демдеглээн.

Чараш мөзү-шынар төрөөн дылынга шын чугааланып билиринден, ону хүндүлөп, хумагалап чоруурундан илереттинер.

Уругларның мөзү-шынар кижизидилгези ооң хамааты туружунуң шын, турум хевирлеттинеринге салдарлыг. «Ынчап болбас», «Хоржок», «Аппарып каар» дээн көгүдүглер, хоруглар болгаш өске-даа аргалар кижини бичиизинден эгелеп өске кижиниң эт-херекселин ап болбас, дедир, шугул аажы-чаңныг болбас дээрзин хевирлээр.

Өөредилге чери-биле чоок харылзаа тудары

Бичии уругларның чаа чүүл билип алырынга сонуургак өзериңиң, өөредилгеге (өөредилге черинге, ортумак, дээди өөредилге черлеринге, улуг кижилер болгужеге чедир) чүткүлдүг болурунуң уг-шиниң өөредилге назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринден эгелеп ажылдап чорудары дээштиг. Өөредилгениң *өөредилге назыны четпээн уруглар өөредир албан черлери, эге ниити өөредилге, кол ниити өөредилге, ниити ортумак өөредилге черлери* – аразында сырый харылзааны тудуп, өөредилге-кижизидилге ажылын чорудар.

«Улустуң төрөөн дылы, аас чогаалы, бойдустуң, амыдыралдың дугайында билиглери – бо шупту хөй-хөй салгалдарның угаан-бодал, сагыш-сеткил талазы-биле сайзыралының эгээртиңмес үндезини» дээрзин уругларга бичиизинден эгелеп билиндирер.

Кандыг-даа эртем кижиге херек, кандыг-даа мергежилди шингээдиң ап чорууру чугула дээрзин уругларның мээ-медерелиңге бичиизинден эгелеп быжыктырар.

Мага-бот, күш-шыдал сайзырадыр, кадыкшыл быжыглаары

Уругларның кадыкшылын быжыглаары, кадык бооп өзериңиң таарымчалыг байдалдарыңга уругларны бичиизинден эгелеп чанчыктырары – улуг кижилерниң хүлээлгези. Мага-бот талазы-биле арыг-силиг, угаан-медерел талазы-биле мерген болуру – кадык болурунуң үндезини деп ада-ие уругларын сургаар. Кижизидикчи башкы өг-бүлө-

биле сырый харылзааны тудуп тургаш, мага-боду кадык-шыырак, кылык-килең чок уругну хевирлээрин боттандырап, өөредилгеже углап-баштаар.

Уругларның кадыын дадыктырып, быжыглаарынга тыва улустуң оюннарын кириштирип, кичээнгейлиг, шимченгир, сагынгыр-тывынгыр болурунга таарымчалыг байдалдарны тургузар.

Уругнуң сайзыралының бот-тускайлаң онзагайын эскерери

Уруг бүрүзүнде онзагай салым-чаяан шыгжаттынган чоруур. Кижизидикчи башкының уруг бүрүзүнүң сайзыралының онзагай байдалдарын кончуг кичээнгейлиг өөренип көөрү чугула. Бичишлерниң аажы-чанының канчаар хевирлеттинип келгенин хайгаарап, сагыш-сеткил байдалын шын тодарадып деткиир. Ниитилелде байдалдар-биле уруглар чоорту таныжар болганда, оюннар болгаш оон-даа өске ажил-чорудулга үезинде бичии кижиниң сонуургалдарын хайгаарап, корум-чурумун сагыырынга, чараш аажы-чанга чанчыктырап.

Уругларның төрөөн дылынга сонуургалын оттурар, назы-хар аайы-биле чогуур билиглер, мергежилдер-биле чепсеглээри, амыдыралчы арга-дуржулганы оюннар дузазы-биле өөредип каары уругнуң сайзыралының бот-тускайлаң онзагайын бугу талалыг эскерери, деткири болур.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырының чугулазы

Тыва – онзагай байлак бойдус-чурумалдыг, агаар-бойдузу тускай, даглар-биле хүрээлеттинген бүрүн төөгүлүг чоннуң чурту. Тыва чурттуң чону хөй талалыг ажил-амыдыралдыг (мал, чер, аңчы, ус-шевер...), делегей чонуң кайгадыштар салым-чаяанныг оолдар, кыстарлыг. Бичии кижилерниң төрөөн черинге ынак бооп өзөринге, тыва чоннуң амыдыралын назы-харынга дүүштүр бүгү талазы-биле таныштырап, өөредир, тыва дылга чугааланып билир кылдыр өөредириниң айтырыгларын немелде даалгада көрдүнгөн.

Тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга уругларны өске кижиниң чугаазын дыңнап, чугааның ужур-утказын эскерип өөрениринге чанчыктырап. Чоннуң чаңчылчаан ажил-ижин, ёзулалдарын таныштырары бичии улугларга чугула. Чуге дээрге тыва дылда сөстөрниң уткаларын уруглар билбес, сөстөр чидип, уттундурарының айыбылы бар. Уругларынга төрөөн дылын өөредип алыксап турар ада-ие хөй. Өөредилгениң кандыг-даа албан черлери күрүнениң, ада-иениң чагыын күүседир болганда, уругларга төрөөн тыва дылын өөредир даалганы тургузары эргежок чугула апарган.

Ынчангаш өөредилге назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулганы чоннуң амыдыралынга ундезилеп өөредир. Төрөөн дылды өөредириниң чижек программаны кылып тура, Россия Федерациязының өөредилге-кижизидилге хамаарышкан хоойлу-дүрүмнеринге чүүлдештир ажилдаарынче

кичээнгейни угландырган. Өөредилге назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге төрөөн дылды өөредиринге хамаарыштыр ӨФКС-тин 1.9. дугаарлыг пунктузунда мынчаар айыткан: «... өөредилге орус дылды өөрениринге шаптык тургуспайн, Россия чоннарының дылдарына күүсеттинип болур...»

Өөредилге назыны четпээн уруглар сады № 5 «Родничок» каттыштырган хевириниң Сарыг-Сеп суурнун Каа-Хем кожууннун Тыва Республиканың немелде төрөөн (Тыва чугаа сайзырадырының) 4 хардан 7 харга чедир (Байлак Тыва дылым программазы албан черлеринге уругларны кижизидери болгаш тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга ӨФКС-тиң негелделерин хандыраарынче болгаш немелде программаның утка-шынарының кол өзөөн тургузуп турар тыва улусчу педагогиканың уруглар кижизидериниң арга-дуржулгазын негтередиринче угланган.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр программаның өөредилге-кижизидилгелиг хемчеглерин күүседиринге хамаарышкан негелделер ӨФКС ШНЧУӨС-ның өөредилгениң утка-шынарын шингээдириниң негелделеринде кирген (РФ-тиң өөредилге болгаш эртем яамызының 2013 чылдын октябрь 17-де унген 1155 дугаарлыг «Өөредилге назыны четпээн уруглар өөредилгезинге хамаарышкан ӨФКС бадылаарының дугайында» дужаалдың 4-ку эгези).

Уруг бүрүзү тускайлаң аажы-чанчыг, ындыг болганда оларга бээр билиглерниң, мергежилдерниң, чаңчылдарның сорулгалары уругнун сагыш-сеткилиниң психологтук онзагайын барымдаалап, бот-тускайлаң сонуургалын илередиринче угланган болур.

Өөредилге программазында угланыышкыннар уругнун бүгү талалыг хевирлээриниң ажил-чорудулгазы-биле сырый холбаалыг. Ынчангаш доозукчунун шингээдир ужурлук билиг, арга, мергежилдериниң туннелдери бооп илереттинер.

Программаның уругларга бээр билиглерниң, мергежилдерниң болгаш чаңчылдарның сорулгалыг угланыышкыннары эге ниити өөредилге болгаш ШНЧУӨС-ның аразында өөредилгениң салгалдыын база тургузуп турар. Программаның сорулгалыг угланыышкыннарын боттандырганының туннелдери 6-7 харлыг уругларның аажы-чаңының долу хевирлеттингениниң туннелдерин илередир.

Кижини бүгү талалыг хевирлээр хүн бүрүнүн ажил-чорудулгазы уругларның тыва чугаазын сайзырадыры, төрөөн чериниң агаар-бойдузу, чоннун ажил-амыдыралы, байырлалдары, ёзу-чанчылдары-биле таныштыралы – кичээнгей төвүнде. Кижизидилге ажылының туннелдери кандыг болурун программаның утка-тургузуунга база назы-харга дүүштүр чоорту нарыыдадып, дес-дараалашкак киригени-биле уругларның сайзыралының деннелиниң туннелдери кандыг болурун бердинген программада өөредилге черинге белеткел бөлүүнде турар уругларның сайзыралына хамаарыштыр кирип турар

Уругларның идепкейин болгаш бот-тускайлаң чоруун деткиир сорулгалыг

угланыышкыннар

Идепкейлиг чорууру – чараш аажы-чаң. Уругнуң бодунга идепкейни оттурарының аргалары:

- Чаа чүүлду туралыгы-биле кылырынга сонуургалын оттурары, деткиири.
- Бот-тускайлаң, идепкейжи болуру, түннелди баш бурунгаар даап бодап билири.
- Чаа чүүл күүседиринге сонуургалдыгы, чаа бодалдарны боттандырырынга эш-өөрүн кириштирип эвилелдээри.

ӨФКС-тың тодарадып турары уругларның идепкейин болгаш бот-тускайлаң чоруун деткиириниң ***сорулгалыг угланыышкыннары:***

- уруглар хөй-ниити черлеринге, уруглар садынга мөзү-шынарның аажы-чаңның дүрүмнерин өске кижилерниң сагындырыгы чокка күүседиринге чаңчыкканы, бот-идепкейин болгаш бот-тускайлаң чоруун мөзү-шынар талазы-биле алдынып билиринге көргүзүп турары;
- эш-өөрү, улуг улус-биле эвилең-ээлдек чугаалажып билири;
- бодунуң бодалын, дилээн, эскергенин тодаргай тайылбырлап турары;
- эт-херекселдерниң, болуушкуннарның аттарын шын адап тургаш, дыңнаанын, көргенин, билгенин тодаргай чугаалап билири;
- төрөөн дылының чугаа үннерин шын, тода адап билири;
- тыва чугааны дыңнап өөрениринге белени, ажыглаар сөстөрниң курлавырын чүвөлөр аттары, оларның демдектери, болуушкуннар болгаш оларның шынарын илереткен сөстөрни шингээди ап турары;
- янзы-бүрү оюннар үезинде тыва дылга харылзаалыг чугааны эки чорудуп билири;
- шынчы, дыңнангыр, эвилең-ээлдек, кээргээчел сеткилдиг, уругларны хүндүлээр, биччилерге дуза кадарын билири;
- чурттап турар чериниң дугайын эки билир, ада-иези, төрелдерин таныыр, ада-иезиниң, чоок кижилериниң чүнү кылып турарын билири;
- оюн үезинде долгандыр болуп турар чүүлдерге хамаарыштыр сонуургалдыгы; кады ажылдажылга үезинде бодунга тааржыр кандыг-бир ажылды шилип ап шыдаары;
- чурттап турар чериниң үнүштериниң, дириг амыганның дугайында билир, оларга ынак, камгалап, хайгаараарын билири;
- улуг кижилернин, башкыларның даалгазын бодунуң шаа-биле шынарлыгы, кызымаккай күүседип шыдаары;
- арыг-силиг болурунун дүрүмнерин сагып турары;

- кандыг-бир билдинмес чүүлге хамаарыштыр эш-өөрүнгө, улуг кижилерге айтырыгларны шын салып билири;
- мага-бодун аваангыр, шыдамык кылдыр дыдыктырары.

Өөредилгеге хамаарылгалыг киржикчилерниң

Боттарының тургузуп турар кезээ

Өөредилгеге хамаарылгалыг киржикчилерниң боттарының тургузар кезээ долгандыр турар хүрээлелди уругларга шингээттирер, сайзырадыр база хүн бүрүнүң мөзү-шынар кижизидилгезиниң утка-шынарын боттандыраар.

Долгандыр турар чүүлдер-биле уругларны таныштырарда, тус черниң чонунуң амыдыралын, ёзу-чанчылдарын, оюн-тоглаазын, байырлалдарын, эт-херексел, эдилелдерин база өске-даа чүүлдерни кириштирип ажилдаарын бердинген программада чугулалап турар.

1.5.Тыва улусчу педагогика болгаш ШНЧУӨС-га уругларның тыва чугаазын сайзырадырының айтырыглары

«Ада-өгбелерниң бүгү-ле мурнуку салгалдарның кылып бүдүргени материалдыг байлактарын, угаан-бодал эртинелерин аныяк салгалдар база кижизидилгениң болгаш өөредилгениң дузазы-биле шингээдип алыр аргалыг. Улуг кижилер, ада-иелер уругларны өөредип, кижизитпес, күш-ажылга чанчыктырбас, амыдыралга белеткевес болза, кижини тилели чугле сайзыравайн баар эвес, харын-даа буурап дүжүп болур» деп сураглыг эртемденнер К.Б.Салчак, Л.П.Салчак «Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези» деп ажылында демдегледип бижээннер. (5, ар.11).

Чоннуң амыдыралчы дүржүлгезин, мерген угаадыгларын уруглар кижизидилгезиниң ажил-херээнге кириштирери салгалдар аразының сырый харылзаалыын боттандыраар, төрөөн дылын, төөгүзүн өөренириниң чугулазын илередир.

Нитилелдиң бурунгаар шын хөгжүүрүнгө чоннуң мөзү-шынарының эки талаларын кижизидилге ажил-херээнге кириштирери бөгүнгү амыдыралдың негелдези болу берген.

Уругларның аажы-чаң культуразын кижизидеринге төрөөн дылының салдары улуг, «чоннуң үлегер домактары кижизидилгениң кол-кол сорулгаларын айытпышаан, чоннуң чаагай мөзү-шынарже чүткүлүн тодарадып турар», «кижизидилге нарын, янзы-бүрү угланыышкынныг, аңгы-аңгы талаларлыг дээрзин тыва дылда педагогиктиг термин уткалыг хөй-хөй сөстөр, домактар херечилеп турар: кижизидер, азыраар, өстүрер, доруктурар, карактаар, деткиир, сагыш салыр, чаңчыктыраар, сургаар, чагыыр, угаан кириер, шыдал кириер, өөредир дээн болгаш оон-даа өске сөстөр уругларның өзүп, доругуп, кижини болурун дорт илередип турар».

Тыва улусчу кижизидилгеде уругларны бүгү талалыг кижизидериниң айтырыы ханы уткалыг. «Азыраар, доруктурар, өстүрер, сагыш салыр дээн сөстөр ниити кижизидилгеге, ада-иелерниң, улуг кижилерниң хүлээлгелеринге хамаарышкан. А угаан киирер, күш-шыдалдыг болдуар, төлептиг, чаагай аажы-чаңныг кылдыр, кежээ, ажил-ишчи чорукка чанчыктырар дээн сөстөр болгаш домактар кижизидилгениң хөй янзы утка-шынарын, талаларын көргүскен. Ол ышкаш чассыдар, эргеледир, көгүдөр, кончуур, сургаар, чагыыр, сүмелээр, кортпактаар, ыяттырар, хыйланыыр дээн чижектиг сөстөр улусчу педагогиканың арга-мергежилдерин, хемчеглерин уругларга кижизидикчи салдар чедирер аргаларын илереткен».

К.Б. Салчак, Л.П. Салчак оларның «Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези» деп ажылының утка-шынары 21-ги вектиң өөредилге-кижизидилгезиниң чаа методтары, уруглар-биле ажилдаарының уг-шии, таарымчалыг байдалдар тургузар аргалары-биле чергележип турар.

«Уругларның тыва чугаазын сайзырадып, аныяк өскенни деткип, оларны чөптүг, шынныг сөс-домак-биле чагып дузалаарынга... ажы-төлдүң кижиде болуп доругуп өзеринге, кижилер-биле аралажылга-харылзааның эргежок чугулазын күштүү-биле угаадып, айтып кижизидеринге чоннун үлегер домактары» кайгамчык дээштиг.

Тыва чон эвилең-ээлдек, хүндүлээчел, эриг-баарлыг, кээргээчел, дузааргак, кежээ, мерген угаанныг. Кижилерниң назы-харын барымдаалап, оларның онзагай шынарларын эскерип, кижизидилгениң аргазын таарымчалыы-биле боттандырып чораан. Улусчу педагогиканың алыс-ла кол үзел-бодалы уругларны келир үеге белеткээри бооп турар.

Ынчангаш уругларның тыва чугаазын сайзырадыр угланыышкынныг өөредилге программазын тургузуп тура, оон бир кол үндезини кылдыр тыва улусчу педагогиканың бүгү талалыг: угаан-бодал, күш-дамыр, мөзү-шынар болгаш оон-даа өске угланыышкыннарының салдарлыын чугулага ап кириштиргениниң барымдаазы ында. «Уругларны угаан-бодалдыг, ажил-ишчи, мөзү-бүдүштүг кылдыр кижизидер дугайында тываларның үзел-бодалдары, арга-мергежилдери хөй-хөй салгалдарның төлээлекчилериниң чогаадылгазы, угаан-бодал талазы-биле байлааның эртинези болур».

«Кижиде төлү бодунуң ёзулуг кижиде деп дээди чаялгазынга төлептиг болур дизе, бодунуң хар-назынынга дүгжүп чогуур аажы-чаңныг, угаан-сарыылдыг, тодаргай сайзыралдыг болур ужурлуг». Кижиниң кижизиг мөзү-бүдүжүнүн хевирлеттинери оон назы-харының онзагайларындан хамааржыр. Бичии кижиниң ниитилелге – улус аразынга алдынып билиринден, бодун долгандыр турар чаа чүүлдерни шингээди ап турарындан, ада-иениң уругнун кижизидилгезинче кайы хире сагыш салып турарындан уругнун сайзыралының деңнели тодараар.

1.6. Өөрөдилге назыны четпээн уругларның назы-хар аайы-биле база

ШНЧУӨАЧ-ның доозукчуларның бот-тускайлаң сайзыралының түңнелдери

4-5 харлыгларнын билип алыр ужурлуг чуулдери:

1. Тыва дылдың үннерин тода адап, үннерни ылгап, сөстүң эге үнүн тодарадып билир.
2. Дыл-домаанга ажыглап турар сөстөрниң утказын билир.
3. Чугааның байдалынга таарыштыр сөстөрни шын, чөптүг ажыглап, янзы-бүрү чүүлдерни деңнеп билир.
4. Удурланышкак уткалыг сөстөрни аңгылап билир.
5. Артында, ортузунда, чоогунда, он, солагай талазында дээн чижектиг чувелерниң туружун илередип турар сөстөрни билир.
6. Чувелерниң шынарын, кылдыныын илереткен сөстөрни чугаазынга чөптүг ажыглап билир.
7. Дыңнаан, көргөн, билген чүүлдеринге хамаарыштыр кыска харылзаалыг чугаа тургузуп билген турар.
8. Улустуң аас чогаалындан кыска хемчээлдиг тоолдар болгаш чечен чогаал сөзүглелдериниң кол утказын дамчыдып билир ужурлуг.
9. Чурттап турар черинге хамаарышкан сөстөрни билири.
10. Улуг кижилерден, кижизидикчи башкылардан дыңнааны төрөөн чер, бойдус дугайында медээни билири.
11. Эш-өөрунге, чоок кижилеринге сеткил-сагыжын илередип, найыралдыг болурунуң, хүндүлээриниң негелделерин сагып билири.
12. «Аал», «өг», «суур», «хоорай» чергелиг сөстөрниң утказын билир, сюжеттиг чуруктарга хамаарыштыр 4-5, 6-7 домактардан тургустунган харылзаалыг чугааны тургузуп шыдаары.
13. Тыва дылда ажык болгаш ажык эвес үннерни шын адаарынга чаңчыгары.
14. Сюжеттиг оюннар болгаш аас чугаа сайзырадырының өске-даа кичээлдер уезинде, тыва чугааның аянынга дууштур сөстөрни утказынга таарыштыр ажыглап билири.
15. Чувелерниң ылгавыр демдээ, болуушкуннарның кылдыныгларын дээш оон даа өске чүүлдерни деңней чугаалап билири.
16. өг иштиниң эт-херекселдеринин аттарын, ужур-утказын билири.
17. Тоолдарга, йөрээлдерге, ёзу-чаңчылдарга дүүштүр сценажыткан оюн көргүзүткелерге киржип, аас чугаазынга тыва сөстөрни чөптүг ажыглап турары.
18. Дыңнаан тоолунуң, көргөн шиизиниң кыска утказын тыва дылга чугаалап билири.
19. Чурттап турар чериниң бойдузунуң онзагайын аас чугаага, уран чурулгага илередип билири.

20. Төрээн чериниң дириг амыттаннарын чуруктардан тып билири.
21. Тыва улустуң тоолдарын, национал байырлалдарын, оюннарын билири.

5-6 харлыгларның билип алыр ужурлуг чүүлдери:

1. Дорт болгаш доора чугааны ажыглап билири;
2. Бөдүүн болгаш нарын домактарны чугаазынга ажыглап билири;
3. Эш-өөрү, улуг улус-биле хостуг чугаалажып билир;
4. Чурукта чураан чүүл дугайында биче хемчээлдиг харылзаалыг чугааны тургузуп билир;
5. үн, сөс, сөс каттыжышкыны, домак деп терминнерни шын адап, чугаазынга ажыглап билир ужурлуг.

6-7 харлыгларның билип алыр ужурлуг чүүлдери:

1. Дылдың үннерин шын болгаш тода адап, үннерни ылгап билир ужурлуг.
2. Чоок болгаш удурланышкак уткалыг сөстөрни ылгап, оларны чугаазынга ажыглап билир ужурлуг.
3. Чурукту ажыглап тургаш, улуг эвес хемчээлдиг харылзаалыг чугааны чогаадып билир ужурлуг.
4. Чүвелерниң туружун, үезин илередип турар сөстөрни чугаазынга шын ажыглап билир ужурлуг.
5. Амыдыралчы дуржулгазынга даянып, дыннаан, көргөн, билген чүүлдеринге хамаарыштыр кыска чугаа тургузуп билир ужурлуг.
6. Аңгы-аңгы оюн байдалынга дүүштүр чугаага киржип билир болгаш оюннарның адын шын адап, ону шын шилип, канчаар ойнаарын тайылбырлап билир ужурлуг.
7. Сонуургак, улуг улуска болгаш эштеринге айтырыгларны салып билир.
8. Болуушкуннарның чылдагааннарын болгаш оларның уржуктарын дилеп-тыварының аргаларын сонуургап турар.
9. Бойдустуң болуушкуннарынга болгаш кижилерниң ажил-ижинге хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип билир.
10. Хайгаарал база шенелде чорударынга туралыг.
11. Өскелерниң чедишкиннерин болгаш аштырышкыннарын деңге үлежип, сагыш човап билир.
12. Бодунуң сагыш-сеткилин шын илередип, көргүзүп билир, бодунга бүзүрелдиг.
13. Аас чугаазы сайзыраңгай, чугааның байдалынга дүүштүр бодунуң бодалын, күзелдерин шын илередириниң аргаларын ажыглап билир.
14. Сөстерде үннерни ылгап шыдаар. Чугааның нормаларын сагыырынга хамаарыштыр уругда эге билиг бар.
15. Улуг улус болгаш эш-өөрү-биле харылзаа тудуп билири.

16. Хөй-ниити черинге болгаш негелделеринге чагыртып билир.
17. Бодунуң дугайында, бойдус база ниитилел дугайында эге билиглери бар.
18. Уруглар чогаалдары-биле таныш.
19. Янзы-бүрү оюннар ойнап тура, шынныг байдалды азы шынга дүүшкек байдалдарны ылгап билир.

1.7. Немелде программаны күүседиринге таарымчалыг байдалдар болгаш доозукчуларның төрөөн (тыва) чугаазының сайзыралын илередириниң аргалары

Уругларның төрөөн (тыва) чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга ШНЧУӨС-ның материал-техниктиг болгаш өөредилге-методиктиг хандырылгазындан кончуг хамааржыр. Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр, бүгү талазы-биле деткиир ажылы кижизидикчи башкыдан тыва чоннуң ажил-амыдыралын болгаш тыва дылды эки билерин база негээр.

Уругларның назы-харының, сайзыралының деңнелиниң аайы-биле ажилдаарынга таарымчалыг эт-херекселдер, номнар чугула херек болганда, тыва чугаа сайзырадырынга эргежок чугула көргүзүг материалдары-биле уруглар сады хандыртылган турар ужурулуг. Тыва улустуң аас чогаалынга, ажил-амыдыралынга болгаш өске-даа онзагай талаларынга хамаарышкан номнар-биле ШНЧУӨС-ны чепсеглээри чугула.

Орус болгаш тыва дылга темаларны чергелештир өөредип чорудары – тыва дылын шуут билбес уругларга сонuurгал оттурарының бир таарымчалыг аргазы. Ийи дылга темалар чергелештир чоруп турар болза, деңнелге аргалары-биле уругларның аас чугаазын сайзырадыр ажилды чогуумчалыг чорударының эптиг аргаларын башкылар тып алыр. Тыва, орус болгаш өске-даа дылдарның аас чогаалында чоокшулашкак, ылгавырлыг талаларын уругларга таныштырар ажилдарны чорударынга база-ла өннүг, чараш чуруктарлыг номнар херглеттинер. Орус дылдан тыва дылче бичии уруглар чогаалдарының очулгалары база эргежок чугула.

Уругларның тыва чугаазын бүгү талалыг сайзырадыр таарымчалыг байдалдар тыва улустуң угаан-бодал, мага-бот сайзырадыр, ажил-ишчи угланыышкынның оюннарын таварыш эртер. Оюн бүрүзү уругнуң аас чугаазының сайзыраарынга, өске кижилер-биле харылзажырынга база сөстөрни, домактарны чугааның утказынга дүүштүр билип, ажыглап өөрениринге таарымчалыг болурун кижизидикчи башкы тургузуп бээр.

Өөредилге назыны четпээн уруглар өзүлдезиниң назы харынга дүүштүр кижилер-биле харылзажырының үнелиг чүүлдеринге башкы бичии кижини кижизидип хевирлээр: чоннуң ниити мөзү-шынарынга хамаарышкан сагылгалар, негелделер, хоруглар сагып өөренири, ниитилел амыдыралынга дүүшкен дүрүмнер, уругларга, эш-өөрүнге база бодунга камныг болурунга бодун белеткээр дээш о.ө.

Уругларның чараш мөзү-шынары, аас чугаазының, дыл-домааның эвилең-ээлдээ төрөөн черинге, ада-иезинге, акы-дунмазынга, ада-чуртунга ынакшылындан; кээргээчел, ак-сеткидиг, сагыш човаачал, хүндүлээчел аажы-чаңындан; таныыр-даа, танывас-даа кижилерге чоок, сагыш-човаачал сеткилинден база аңгы-аңгы чоннар-биле найыралдыг болурунга кижизиттингенинден илерээр.

Төрөөн дылындан аңгыда, өске чоннарның дылын өөренири чугула дээрзин уругларга чажындан билиндирер, орус болгаш өске-даа дылдарны өөренири, билири кижиниң ниити культуразының деңнелиниң бедиин бадыткаар. Бедик мөзү-шынарлыг кижилер, бир дугаарында, төрөөн дылын билген турар уjurлуг деп чүвеге уруглар кара чажындан кижизиттинер уjurлуг, ук байдал уругтун быжыг хамааты туруштуг бооп өзөринге салдарлыг.

Тыва чоннуң ниити культуразы, дылы, ажил-амыдыралының онзагайы уругларны төрөөн дылынга чугаалап өөредириниң өзөөн тургузуп турар.

ШНЧУӨС-га хамаарыштыр өөредилгениң федералдыг күрүне стандартында чугаа сайзырадырының аргаларын мынчаар допчулай айыткан: харылзажылганың культурлуг байдалдары, төрөөн дылын өөредилгениң ажил-чорудулга үезинде шингээттирери, улуг кижилер-биле харылзажылга байдалы, өөредилге программаның өске угланышышкынныг адырлары-биле холбаштырары, уран чурулуга, музыка, театр болгаш уран чүүлдүн өске хевирлери база уран чечен чогаал-биле холбаалы.

II НЕМЕЛДЕ ПРОГРАММАНЫҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

2.1. Өредилге назыны четпээн уруглар өөредилгениң адырлары болгаш тыва чугаа сайзырадыр ажил-чорудулганың угланыышкыннары

Өөредилге назыны четпээн уруглар албан черлеринге уругларны 2-3 харлыындан эгелеп хулээп ап турары-биле уруглар назынын бөлүктээрин дараазыында назы-харга дүүштүр алган.

1. Ортумак назынның бөлүүнүң уруглары (4-5 харлыглар).
2. Улуг назынның бөлүүнүң уруглары (5-6 харлыглар).
3. Өөредилге баар белеткел бөлүүнүң уруглары (6-7 харлыглар).

Уругларның назы-хары, тыва чугаа сайзырадыр ажил-чорудулгазының илеткелдиг угланыышкыннар аайы-биле деңнелиниң тайылбыры.

Назы-харының аайы-биле уругларның бөлүү	Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулганың угланыышкыннары
Ортумак бөлүк (4-5 х.)	«Мээң чурттап турар черим»
Улуг бөлүк (5-6 х.)	«Төрээн Тывам – байлак чуртум»
Школага белеткел бөлүү (6-7 х.)	«Төрээн черим делгемнери»

2.2. Немелде программаның өөредиглиг адырлары болгаш уругларның чугаазын сайзырадыр өөредилгениң адырларының интегративтиг харылзаалыынын онзагайы

Бердинген программада беш өөредиглиг адырларының (образовательные области) угланыышкыннарын тыва үлегер домактарга ундезилеп тургускан ШНЧУӨАЧ-ның түскай онзагай байдалынга, чер чурттунуң ёзу чанчылдары болгаш угаан медедел аажы-чан, улус-биле чугаалажып билири дээш, оон даа өске даалганы тургузарын өөредилге черинге дүүштүр көрдунуп турар.

Образовательные области	Өөредилгениң адырлары	Тыва чугаа сайзырадырының угланыышкыннары
Познавательное развитие	Билигни шиңгээдирин сайзырадыры	«Күзээнин чедер, Сураанын тывар»
Речевое развитие	Чугаа сайзырадыры	«Чечек черде, чечен менде»
Социально-коммуникативное развитие	Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры <i>(Хөй-ништи болгаш кижилер аразынга чурум сагыырының үлүүн болгаш дүрүмнерин сагып өөренирин кижизидип сайзырадыры)</i>	«Ада сөзүн ажырып болбас, Ие сөзүн ижиш болбас»
Художественно-эстетическое развитие	Уран чүүл, долгандыр чараш чүүлдерге <i>(уран чүүлдүң)</i>	«Сагышты ыры-биле ажыдар, Чаяанны ажил-биле ажыдар»

	<i>хевирлеринге даянып, иштики сагыш-сеткил байлакшыдары)</i>	
Физическое развитие	Күш-дамыр сайзырадыры	«Турза - узун, тутса - мөге»

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга чүгле «Чугаа сайзырадыры» деп адырга күүсеттинери болдунмас дээрзи билдингир. Ынчангаш ШНЧУӨС-га өөрөдилга-кижизидилгениң уткалыг кезээнде беш угланышкыннарның аразында шупту сырый харылзааны сөс тургузуп турар. Ынчангаш уругларның чугаазын тыва сөс курлавыры-биле байыдар, аас чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга үстүнде беш угланышкыннарның өзээ болуп, уругну бүгү талалыг кижизидип сайзырадыр ажил-чорудулга-биле чергелешкек чоруттунар.

Уругнуң кижизиттингениниң, сайзыралының деңнелин тодарадыр бир кол демдээ чугаа, домак болганда, ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга «Чугаа сайзырадыр» угланышкындан аңгыда, өске арткан дөрт угланышкын-биле холбаалыг чорударын сүмелеп кирип турарының чылдагааны ол.

Билигни шиңгээдирин сайзырадыры

«Күзээнин чедер, сураанын тывар»

Угаан-бодал кижизидилгези амыдырал-биле дорт харылзаалыг. Хүн бүрүде бүгү чуртталгазының дургузунда кижиниң угаанын чаа билиг байыдар, сайзырадыр.

Назы-хар аайы-биле уруглар чоннуң ажил-агыйы, октаргай, делегей, бойдус-биле оюннар таварыштыр билип ап, шиңгээдип эгелээр.

Тыва улустуң ажил-амыдыралының дугайында чаа медээлерни оюннар, көргүзүглер дузазы-биле таныжып тура, уруглар агаар-бойдус болушкуннарының, аң-мең, куштарның, үнүштерниң амыдыралында онзагай чүүлдер-биле таныжар, эскерип өөренир, чаа билиглерни боттарынга сиңирип аар.

Чаа чүүлдерни шиңгээдиринге сонуургал уругларның сагынгырын, тывызыын, эскеричелин сайзырадыр.

Төрөөн чериниң чечек-чимизин, оыт-сигенин, аң-меңин, балык-байлаан, девискээрин, чонунуң ажил-амыдыралын, ыры-шоорун, оюн-тоглаазын өөренири уругларның угаан-сайзырадырының бир үндезини болур.

Кожа-хелбээ чурттап чоруур чоннарның үндезин ёзу чаңчылдары-биле таныштырып, хөй янзы билигни чыып, шиңгээдип алырының аргазы, чугаа сайзырадырының солун ажил-чорудулгазы. Чаа билигни шиңгээдир.

Угаан-бодал кижизидилгези уругларның назы-харынга дүүштүр чоорту чорудар ажыл болганда, билиглерни амыдыралчы үлегер-чижектер-биле, чаа үениң янзы-бүрү солчулгазының аргаларын ажыглап тургаш өөредип, сайзырадырын чаа үе негеп турар.

Чаа билигни шингээдип тура, уругларның чугаазын чаа тыва сөс курлавыры-биле байыдар, национал бот-чоргааралды кижизидикчи башкы оттурар.

Чугаа сайзырадылгазы

«Чечек черде, чечен менде»

Долгандыр турар кижилер-биле харылзаа тудуп өөренириниң болгаш чурумнуг аажы-чаңны хевирлээриниң бир чугула аргаларының бирээзи аас чугаазы, дылы сайзыраңгай, чечен-мерген болурунга уругларны кижизидери болур. Улуг улустун чугаалап азы номчуп бергени чүүлдерин сактып ап, чамдыктарын шээжилеп алыр арганы уругларга бээр. Хөй чуве сактып ап, чугаазын чаа сөстөр-биле байыдып чорууру уругларның угаан-медерелиниң сайзыралын быжыктырар, келир үеде угаанныг, чазык-чаагай аажы-чаңныг болуп өзөринге салдарлыг.

Төрээн (тыва) дылын дамчыштыр уругларны чер-чуртунга, өг-булезинге ынак болурун, «Тываның үндезин чурттакчызы мен» деп чоргааралды оттуруп билиндирери уругларның тыва чугаазын сайзырадыр сорулгазының кол угланышкыны болур. Үндезин төрээн (тыва) дылы өске дылдарны өөренириниң болгаш өске чоннун ёзу чаңчылдарындан билип алырының дөзү болур дээрзин ада-иеге таныштырар.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырынга тыва улустун аас чогаалы, уруглар чогаалы, уран чүүлдүн хевирлери улуг салдарлыг.

Чогаал маадырларының аажы-чаңын эскерип, улуг улустун дыл-домаан өттүнүп, чечен-мерген чугаалап, угаап боданырын делгемчидерин уругларның дыннаан чогаалдары хевирлээр.

Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры

«Ада сөзүн ажырып болбас»

Хөй-ниити черинге сагыыр үлүү, дүрүмнер уругларны, бир дугаарында, ниитилелге бодун шын алдынарын, кижилер-биле харылзажып билир кылдыр өөрениринче кичээнгей салыр; ийиде, кижилер-биле чугаалажып тура, бүгү чуве өй-чижектиг дээрзин уругларга билиндирип, тыва улустун хүндүлээчел аажы-чаңыга кижизидери болур. «Авай», «ачай», «утбай», «акый», «дуңмай», «кырган-авай», «кырган-ачай» дээн чергелиг өске-даа төрөл харылзааларга хамаарышкан сөстөрни ажыглаар кылдыр чаңчыктырар.

Ортумак бөлүктүн уруглары бичии бөлүккө шингээдип алган харылзажылганың ёзудүрүмнерин ыяк шингээди, оларны сагыыр, улуг кижилерге, бичии дунмаларынга

хамаарышкан көргүзүгүлөргө киржир, уруглар садынга эрттирер янзы-бүрү оюн-тоглааны боттандырат.

Улуг бөлүктүң болгаш школа кирер бөлүктүң уруглары хөй-ниити черлеринге сагыыр болгаш дүрүмге чагыртып, бодунуң аажы-чаңын, дыл-домаан боду хайгаарап өөрениринге чаңчыгар. Угаап боданырын, долгандыр турар кижилерге кичээнгейлиг, сагыш човангыр болурун болгаш бодунуң кылган эки чүүлдери-биле долгандыр кижилерни өөртүп, бодунуң сонuurгалын тып билир, эш-өөрү-биле ону сайгарып, түннээринге кижизиттинер.

Долгандыр кижилерниң сөс-домаан дыңнаары, чагыг сүмезин күүседире, оларны хүндүлээри – кижизиг шынарын, биче сеткилдиг, дыңнангыр болурунун херечизи болур.

Хөй-ниити черинге чурум сагыырының нормаларынга болгаш дүрүмнеринге чагыртып, тыва улустуң чаагай чаңчылдары улуг улустуң дилээн күүседип, хоржок деп кортпактаанын, көргүскенин, ыяттырганын билип, уруглар чажындан-на кижизиттинген турарын программада чугулалап турар.

Уран чүүл, болгаш долгандыр турар чараш чүүлдерже сайзырал

«Сагышты ыры-биле ажыдар, чаянны ажыл-биле ажыдар»

Уран чүүл болгаш долгандыр турар чараш чүүлдерже сайзырал (художественно-эстетическое развитие) – уругнун салым-чаяанын эскерип, деткири, сайзырадыры. Уран чүүлдүң аңгы-аңгы хевирлери: чурулга, танцы-сам, ыры-хөгжүм, шиилер дузазы-биле уругларны чараш аажы-чаңга, мөзү-бүдүшке хевирлээр.

Уругларның аас чугаазын сайзырадырынга тыва чоннун уран чүүлүнге даянып, оон янзы-бүрү хевирлерин сеткил-сагыжындан чарашсынып, үнелеп билирин хевирлеп кижизидери бо угланыйшыкында кол черни ээлеп турар. Чараш чүүлдү эскереринге, мөзү-шынарны сайзырадырынга, чараш аажы-чаңга кижизидеринге өске чоннарның бүгү хевирлери кижизидикчи салдарлыг: аас чогаалы, хөгжүм, ыры, сам болгаш хол-биле кылып ажылдар, каасталга болгаш оон-даа өске. Уругларның чарашты эскерип, уран чүүлдүң хевирлерин сонuurгаар, боттарының шаа-биле чогаадыкчы ажылдарны күүседип, чогаадып, бодунун холу-биле кылып өөрениринче кичээнгейни кижизидикчи башкылар углаар.

Уран чүүлдүң бүгү хевирлерин хар-назынынга дүүштүр уругларга таныштырат, оларның сонuurгалын оттурар оюннар уругларның тыва аас чугаазын байыдары-биле холбаалыг болур. Шингээди ап турары сөс курлавырының утказын медереп билиринге чедир ыры-хөгжүмнүң салдары, аас чогаалының сүүзуннүү, төрөөн чериниң агаар-бойдузу, ада-өгбениң ажыл-амыдыралы уругларның төрөөн черинге ынаан, чоргааралын улам ханыладыр база Тыва чуртунун дугайында билиин делгемчидер.

Өгбелерниң бүрүн уран чүүлү – өпей ырыдан эгелээш, хөгжүм херекселдерин танып билири, чугаазынга ажыглап өөренири долгандыр бүгү чараш чүүлдерге угландыр кижизидилгениң эгезин салыр.

Тыва улустуң ус-шевер ажил-ижи-биле таныжылга, оларны кылып өөрениринге чугула херек херекселдерниң ат-сывын билири, уругнуң келир үезинде ус-шевер ажилдарга сонуургалын бедидер.

Күш-дамыр сайзырадыры

«Турза – узун, тутса - мөгө»

«Күш-дамыр сайзырадыры» уругнуң кадык-шыырак өзерииниң таарымчалыг байдалдарын тургузуп берип, кадык өзериинге чүнү сагыырын, кандыг дүрүмнер барын оюннар болгаш көргүзүт кичээлдер дузазы-биле тайылбырлап таныштырар. Тыва чоннуң уругларның күш-дамырын сайзырадырынга оюннары чүгле кадык-шыырак болурунга таарымчалыг эвес, угаан-бодал хевирлээринге салдары улуг.

Күш-дамыр сайзырадыры уругларның чүгле күш-шыдалын дадыктырып быжыглаарындан аңгыда, амыдыралдың берге шылгалдаларын ажып эртеринге белеткээр.

Күш-дамыр сайзырадыры уругларның шимченгир, кашпагай, тудунгур, сагынгыр-тывызык болурун хевирлээр. «Матпаадыр» деп номнуң ужур-утказы уругларны сайзырадырынга эргежок чугула үндезин боор.

Тыныш органнарын сайзырадырынга «Узун тыныш», кичээнгейлиг, кашпагай, шыырак болурунга «үш мөөрей» деп оюннар уругларга солун боордан аңгыда, кадык болурунга кончуг ажыктыг. Ынчангаш тыва улустуң ёзу-чаңчылдарында уругларның кадык өзериинге таарымчалыг байдалдар хөй. Тыва улустуң оюннарын өөредири, оюннар, беседа болгаш оон-даа өске аргалар дузазы-биле чорудары солун болгаш ажыктыг.

Уругларның күш-дамыр сайзырадылгазы күш-ажыл, мөзү-бүдүш, долгандыр бүгү чараш чүүлдерге кижизидилге аразында сырый холбаалыг. Тыва улустуң сүр-күчүзүнүң оюннарын өөренип тура, уругларның чугаа культуразы сайзыраар, сөс курлавыры байыыр.

«Байлак Тыва дылым» деп өөредилгениң немелде даалгазы ёзугаар өөредилге назыны четпээн уругларның назы-харының онзагайын барымдаалап, бердинген темаларны шингээдири кичээнгейинге алыр.

Программаны шингээткенинге хамаарыштыр уругларның чедип алыр ужурлуг билиглерин, мергежилдерни, чаңчылдарны канчаар хайгаараарының аргаларын программада кириген.

Уругларның назы-харынга дүүштүр аажы-чаң, угаан-медерел сайзыралын хайгаарал доктаамал чоруттунар болгаш программаны шингээткениниң түңнээр кезээнге

хайгааралдарны канчаар чорудуп болурунун чижектерин киирген. Уругларның чер чуртгунунуң ёзу-чаңчылдары, аас-дыл, мөзү-шынар, сула-шимчээшкиннер дээш оон-даа өске сорулга-биле сайзыралының бот-тускайлаң, ниити хевирлеттингениниң деңнелин илередип болур аргаларның чижектерин сүмелеп киирген.

Эге өөредилгениң өөреникчилериниң өөредилге ажил-чорудулгазының үезинде чаа медээни билип алырының, ооң утказын шын угаап шыдаптарының арга-шинээн илередириниң янзы-бүрү чаа аргаларының түңнелдерин киирген. ШНЧУӨАЧ-ның школа баар белеткел бөлүүнге ажыглаарын сүмелеп киирген. Уругларның сайзыралын хайгаарап турар кижизидикчи башкыга уругнун сайзыралының дугайында тайылбыр кылырынга ажыглаттынар.

2.3. Немелде программада уруглар өөредилгезиниң адырлары болгаш тыва чугаа сайзырадыр угланышкыннар

2.3.1. Билигнин шиңгээдирин сайзырадыры

«Кузээнин чедер, сураанын тывар»

Сорулгазы: уругларның өөренип турар темазынга дүүштүр ниити медээден херек чүүлдү тып, ылгап, шинчилеп тыварын сайзырадыр, чоннун аас чогаалынга, амыдыралының дуржулгазынга даянып, тыва чугаага өөредир, чаа билигни дыңнап, өттүнүп, боданып шиңгээдириниң аргаларын таныштырып кижизидер.

Аажы-чаң, мөзү бүдүш тодарадырынга, болуушкуннарның болуп турар чылдагааннарын тыва чоннун дыл-домаа, тывызыктар кайгамчык улуг салдарлыг. Угаан-медерел сайзырадырынга, чүвени сактып алырынга, санны санап өөрениринге тыва оюннар кончуг дээштиг.

Тыва тоолдарны дыңнап тура, уруглар черниң кыры, октаргай делгеми, оран-чурт, оларның девискээри, тургузуу дугайында билиглерни ап, сактып алыр.

Кадыкка, амы-тынга онза айбылдыг чүвелерни ылгап билиринге өөренип турар. Оюн «Артык херекселдер» (уруглар ниити чүвелерден айбылдыг эт-херекселдерни ылгаар).

Ортумак болүк (4-5 харлыг уруглар)

«Мээң чурттап турар черим»

Чуруктарны көрүп ора, бодунун чурттап турар чери-биле деңнээри. Дөмей болган чүүлдерин тыва дылга тодарадып айтыры, таныштырып чугаалаары.

Бодунун болгаш өске торелдериниң адазының угун, адын тодарадыры. Оларның чурттап турар черин адаары.

Сюжет-рольдуг оюннар. «Сайзанаң».

Чурттап турар чериниң дугайында сөс каттыжышкыннарын тургузары. «Чайлаг», «Күзег», «Кыштаг», «Чазаг» деп билиглерни сюжеттиг чуруктар дузазы-биле тодарадыры.

Тыва чогаалчыларның чогаалдарын дыңнап, ооң иштинден дааш, шимээн илереткен сөстөрни тывары.

Дыңнаан тоолундан эки маадырларны илередип тывар, маадырның аажы-чаңының эки талаларын тайылбырлаары.

Мергежилдерге хамаарышкан оюн. (Чижээ: «Малчын» деп оюнну ойнаар. Саанчы, чылгычы кижилерге херек эт-херекселдерни бөлүктөп чыыр).

Оюннар үезинде Тыва, төрөөн чер дугайында чуруктар чурууру, пластилинден сюжеттиг панорама кылыры.

«Тыва аал» деп темага панорама кылыры. Тус-тус кажааже малдарны тускайлап кириери.

Улуг бөлүк (5-6 харлыг уруглар)

«Төрөөн Тывам – байлак чуртум»

«Тываның төвү - Кызыл» деп темага чурук чурууру. Кызыл хоорайда онзагай черлер барын чуруктарга даянып чугаалаар.

Дыңнаан тоолундан, чечен чогаалдан тыва улустуң ажыл-ижинге хамааржыр үзүндүлөр барын тодарадыр.

Тываның картазындан чурттап турар черин (хоорайы, суурун) айтыр.

Кызыл хоорайда тураскаалдар-биле таныжар, таныыр, тайылбырлап шыдаар. Каа-Хем, Бии-Хем каттышкаш, Енисей болган деп билир. Каа-Хемниң, Бии-Хемниң үнгөн баштарында чүү деп суурлар барын өөренир.

Чурттап турар черинде, кырган ада-иезиниң, төрөлдөрүнүң чурттап турар черин айтыр. Ында кандыг хемнер, даглар барын тывар. Улуг улустан айтырып алгаш, эштеринге чугаалап бээр.

Кижизидикчи башкының негелдези ёзугаар саазындан, картондан хевирлер кылып, оларның тыва улустуң эдилелдериниң кайызынга дөмей болурун эштеринге тыптырары.

Кажыктар-биле оюннар ойнаары. Аът чарыжынга хамаарышкан сөстөрни сактып алыры.

Дыңнаан тыва аас чогаалының хевирлеринден, чогаалдардан төрөөн чериниң дугайында чечен чугааларны, шүлүктөрни улуг улустуң дузазы-биле тывар, башкызынга, эш-өөрүнге таныштырып чугаалап бээр.

Ада-иезинден, улуг кижилерден айтырып тургаш, Тывада ховар аң-мең, үнүштер дугайында чурууру, ооң дугайында эштеринге чугаалап бээр

Тыва чоннуң чурттаар оран-савазының дугайында, оларның онзагайын чугаалаар.

Школага белеткел бөлүү (6-7 харлыг уруглар)

«Төрээн черим делгемнери»

Чурттап турар чериниң аайы-биле аржааннарны, хөлдерни, улуг хемнерни, дагларны адаар, эш-өөрунге чугаалап бээр.

Тываның төву Кызылда культура болгаш спорт адырынга хамаарышкан черлерни ада-иезиниң, башкызының, чуруктарның дузазы-биле тывары, өг-бүлезинге, эштеринге таныштырары.

Тываның сүлде демдээнде чүнү кииргенин, ыдык тугунуң өң-чүзүнүң тодарадыр, оларның дугайында эштери, башкызы-биле чугаа кылыр.

Тываның ыдык ырын дыңнаар, шээжилеп алыр.

Тываның кожууннарының аттарын өөренип алыр, картадан тып өөренир.

Тыва Республиказының Чазаанын даргазы кым дээрзин ада-иезиниң, башкызының дузазы-биле сактып алыр.

Тываның Россияда билдингир кижилериниң дугайында ада-иезиниң, башкызының дузазы-биле сактып алыр.

Тыва, орус болгаш өске-даа чоннарның байырлалдарын, оларның онзагайларын чугаалап билир.

Агаар-бойдустуң болуушкуннарынын, мал, аң-мең куштарның онзагайларын ада-иезиниң, башкызының дузазы-биле сактып алыр, эштеринге чугаалап бээр.

Россияда чурттап чоруур чоннарның тоолдарын, чогаалдарын башкызы-биле өөренир.

2.3.2. Чугаа сайзырадылгасы

«Чечек черде, чечен менде»

Сорулгасы: назы-харынга дүүштүр уругларның тодаргай эртемни өөрениринге чугула сөс курлавыры-биле уругларны чепсеглээр, оюн болгаш кичээлдерниң өске-даа хевирлериниң үезинде чугаазы сайзыраңгай уругну кижизидер, даалгаларга дүүштүр угаап-боданыр аргазын сайзырадыр.

Аас-дылы чечен-мерген кижилер чон аразынга бодун алдынып шыдаар, амыдыралдың бергелеринге торулбайн баар дээрзин тыва улустуң тоолдарында («Уш чүүл эртемниг оол», «Уран-Дойду», «Чыраа-Кулун»...) илереткенин билиндирер.

Дилегни, бодунуң бодалын, дыңнаан азы дыңнадыр дээн медээзин уругларга тода чугааладып өөредирин назы-харының онзагайын барымдаалап, ылаңгыя уругнуң чугаазының шын хевирлеттинер үезинде чорудары чугула. Уруглар кандыг-даа чугаа кылырда, баш удур боданыры херек дээрзин шингээдир. Уругну чугаазынга кичээнгейлиг болурун чажындан белеткээр.

Ортумак бөлүк (4-5 харлыглар)

«Мээң чурттап турар черим»

Оюн «Аалга». Аалдың турар черин сюжеттиг чуруктардан тодарадып адаар (даг эдээ, шынаа, оргулааш). «Аалга» деп сюжеттиг чурукка кыска домактар тургузуп, харылзаалыг чугаа кылыр. «Аал», «Өг» деп темаларга хамаарыштыр сөс каттыжыышкыны, кыска домактар тургузар.

Өг иштиниң дериг-херекселдерин адаар, хевирин тодарадып өөренир (ожук борбак, сыртык шөйбек...).

«Сайзанақ» деп оюнга рольдап киржир (аалчыны уткууру, аяк-шай сунары, удур-дедир менди солчуру...).

Чурттап турар чериниң дугайында таныштырылгалыг монолог чугааны күүседип шыдаар (Мээң чурттап турар черим – хоорай. Хоорайның ады – Кызыл. Кызыл чараш. Ол хем кыдыында турар...).

Чурттап турар черинде онзагай төөгүлүг аттарны сактып алыр.

Тыва херекселдер, дериг херекселдер, мал-маган аттарын катаптаар, аас чугаазынга хереглээр. Сөстөрдө үннерни шын адаарынче угланган оюннарны ойнаар, үлегер домактар утказын чугаалап өөренир, тывызыктар тып өөренир.

Тыва тоолдарны рольдап ойнаары.

Сөстөрниң чоок, удур утказын тывар оюннарны ойнаар, удур чогаадыр оюн, кандыг-бир темага бөлүктөп, маргылдаалыг оюннарга киржири.

Сюжеттиг азы чаңгыс темага пластилин-биле чүвөлөр туткаш, аңаа хамаарыштыр харылзаалыг чугаа тургузар.

Оюн «Экскурсовод».

Төрээн чер дугайында солун, кыска чечен чугаа тургузар.

Хүндүлел ёзулалдарның сөстөрин сактып ап, хүн бүрүдө ажыглаар.

Төрээн чер, Тыва дугайында шүлүктөрни доктаадыр, чечен чугааларны башкылардан, ада-иезинден дыңнааш, эдerti чугаалаар.

Улуг бөлүк (5-6 харлыг уруглар)

«Төрээн Тывам – байлак чуртум»

Төрөлдөри-биле, чоннуң ажил-ижи, ёзу-чаңчылдары-биле таныжылга уламчылаар. Кырган-авазының, кырган-ачазының чурттап чораан черлерин билир, ада-иезин дамчыштыр таныжар, чоок деткип өөренир.

Тываның бойдус байлааның дугайында медээни сонуургаар, башкыларындан, ада-иезинден айтырып өөренир. Чуруктардан казымал байлактарның чижектерин тып, оларны сактып ап, чугаазынга ажыглап өөренир. Аттарын шын адаар.

Оюн «Геолог», «Аян-чорук», «Угааныгбайлар».

«Ак-Довуракта даг-дүгү бар», «Чадаанада хөмүр-даш бар», «Шаган-Арыгда цемент бар» дээн чижектиг тайылбырлыг оюннарга киржир.

«Кым болур мен?». Мергежилдер сөстөрүн өөренир.

Оюн «Аалга». Тыва улустуң ажил-ижинден алып байлактар дугайында сюжеттиг чуруктардан азы рольдап ойнап тура, харылзаалыг чугаа тургузуп өөренир. Сюжеттиг оюннар «Дүк салыры», «Кидис кылыры», «Инек саалдазы», «Быштак кылыры».

Төрээн чер дугайында чечен чугааларны, тоолдарны дыңнап, эдерти чугаалаар.

Тываның аржааннары-биле таныжар. Өгбелерниң аржааннарга эмненип, канчаар дыштанырының ужур-утказын ада-иезинден, кижизидикчи башкыларындан дыңнап, билип алып. Аржаанга өг-бүлөзи-биле дыштанып турганын эштеринге, чугаалап бээр. Башкының дилээ-биле азы негелдези-биле тайылбырлыг оюннарга киржир.

Школага белеткел бөлүү (6-7 харлыг уруглар)

«Төрээн черим делгемнери»

Оюн «Мээң чуртум», «Мээң кожаларым», «Төрелдерим» (чурттунун адын, хоорайың, сууруң, адресин билир...).

Эт-херексел, дериг-херексел, мал-маган аттарын сактып, чугаазынга ажыглап турар.

Хем, сугларга хамаарышкан ёзу-чурумнарны сагып, сюжеттиг оюннар ойнап тургаш, чечен чугааларны дыңнап, рольдап ойнап турар, сактып аар.

Тываның улуг хөлдери. Балык-байлаң аттарын адаары, сактып алыры.

Төрээн черинге, төрөл чонунга хамаарышкан үлегер домактарны сайгарар чугаага киржип турар.

Тывызыктарны тып, боду чогаадырын шенеп турар.

Тоолдарны, чечен чугааларны дыңнап, эдерти чугаалаар.

Чогаалдарны сонуургап, боду чогаадып шенээр.

Көрген, билген, дыңнаан медээзин делгеренгей эдерти чугаалаар.

Сюжеттиг чуруктардан чүве аттарын, сан аттарын, демдек аттарын бөлүктөп адаар, ниити чүүлден ылгап тодараткаш, чүгө ынчаар кылып турарын тайылбырлап берип турар.

Сөс курлавырын чаа сөстөр-биле байыдып, чугаазынга ажыглап турар. «Төрээн черим» делгемнери деп темага чугаа кылырынга ада-иениң, башкының дузазы-биле белеткенип, кайы-бир угланышкынга хамаарыштыр тайылбырлап чугаа кылып шыдаар:

«Тываның даглары», «Авамның чуртунда даглар», «Кырган-авам чуртунда шынаа, оргулааш».

Кижиниң төрөөн чери, чурту деп билиишкин-биле улуг улустуң дузазын көрүп медереп билип эгелээр.

Өгнүң эр, херээжен ээлериниң тус-тузунда хулээлгелерин, ажыл-агыйын сюжет рольдуг оюннарга ойнап өөренир.

Төрөөн чер, ажыл-агый, ёзу-чаңчылдар дугайында шүлүктөрни дыңнаар, сактып ап, эдерти чугаалаар, доктаадыр.

Тываның картазындан кожууннарны тып өөренир, кандыг байлактар-биле онзаланып турарын башкызындан, улуг улустан дыңнап, сактып алыр, эдерти чугаалаар, эштеринге дамчыдып бээр.

Тываның билдингир кижилериниң (чогаалчылар, артистер, чурукчулар, чурт баштаңчыларын, эртемденнер), дугайында танып, адап өөренир, улуг улустан медээ чыбыры, эштеринге чугаалап бээри.

Төрөөн чуртунга, ажыл-агыйынга, ёзу-чаңчылдарынга хамаарышкан улуг улустуң чагыг-сүмезин, өөредиин сактып аар, билип алганын чугаалап өөренир.

Тываны кызыгаарлаан черлер дугайында медээни өөренир. Россияның девискээринде биче-буурай чоннар дугайында медээни башкызындан, ада-иезинден билип ап, эштеринге таныштырар (картаны ажыглап өөренир).

2.3.3. Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры

«Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижип болбас»

Сорулгазы: хөй-ниити черлеринге бодун алдынып билир база кандыг-даа байдал тургустунуп келгенде, кижилер-биле таарыштыр чугаалажырынга чаңчыктырары, чараш мөзү бүдүшке уругну кижизидери, бот хуузунуң сайзыралынче кичээнгейин угландырып билирин сайзырадыры, тыва дылдың сөс курлавырларын уругларга өөредир.

Ортумак бөлүк (4-5 харлыглар)

«Мээң чурттап турар черим»

Чүвелер, болуушкуннар болгаш бодун долгандыр турар байдалдарга дүүштүр медээлер дугайында башкызы, ада-иези, эш-өөрү-биле сайгаржып чугаалажып билир. Черлер, болуушкуннар аттары, кылдыныг илереткен чаа сөстөр-биле уругнуң сөс курлавыры байып турар. Оюн «Кудумчуга» (хайгааралын чугаалаар), оюн-эскериг «Арга иштинде кымыскаяк өө», оюн-шилелге «Тайгада каттар» (адаар, өңүн тодарадыр).

Чурттап турар чериниң, ооң онзагайының дугайында улуг улустан дыңнап билир, сактып аар. «Хоорай-кода, суур-суму, аал-өг» дээн чергелиг сөстөр-биле таныжып, аас

чугаазынга ажыглап, чуруктарга, оюннарга хамаарыштыр домактарны, харылзаалыг чугааны кылып шыдаар. Оюн «Суурумнуң кудумчулары».

Кызыл хоорай дугайында медээни сонуургал-биле дыңнап, өскелерге чугаалап берип турар.

Бодунуң чурттап турар девискээриниң дугайында медээни улуг улустуң, кижизидикчи башкының айтып бергени-биле таныштырып билир. Даглар, хемнер, хөлдер аттары-биле таныжар, чугаазынга шын ажыглап турар. Оюн «Тываның хоорайлары», «Чурттап турар черимде кудумчулар аттары», «Шын адаар» (башкы чүве адын айтырар азы чуруктан көргүзүргө уруглар шын адаар).

Чүвөлөрниң кезектериниң аттарын, өңүн, шынарын, чүүден кылдынганын, турар черин, ай-хүн, амытаннар дугайында медээни тайылбырлап, сөс курлавырын байыдып турар. Оюн «Дедир чугаа» (антонимнер адаттырар), оюн «Дүрген адаар».

Чугаазынга чүве аттарын, ооң чоок уткалыг сөстөрүн (синонимнерин) билип, тып, ажыглап турар. Сөс курлавырында онзагай демдек аттары, кылыг сөстери, наречие, эвилелдерни кириштирип билир.

Нити, хуу аттарны ылгап билир. Тыва дылда үннерниң онзагайын билир, шын адаарынга чанчыгып турар. Чугаа үннерин шын адап билир. Дыңнаан медээзин, тоолун, чечен чугаазын аянынг чугаалаарын өөренип турар.

Тыва чугаа аянын билир, аңаа дүүштүр домактарны тургузуп турар (сөглөкчиниң домактын соонга турары...). Оюн «Дериг-херексел» (аалга хамаарышкан, хоорайга хамаарышкан).

Чүвөлөр, дириг амытаннар (азырал, черлик) аттарын билир чугаа тургузарынга шын ажыглап шыдаар.

Чер-чурт дугайында улустуң аас чогаалында (тоолчургу чугааларда) кыска медээлерни билир, бодунуң билип алганының шаа-биле эдерти чугаалап турар.

Тыва чогаалчыларның чер-чурт дугайында бижээн чогаалдарын дыңнап танышкан. Уругларга бижиттинген тыва номнар-биле таныжып ап турар, билир.

Тема аайы-биле тывызык тургускан оюннар уругларның аас чугаазын байыдар. Уруглар бо үезинде кончуг сонуургак, ада-иезинге, башкыларынга хөй-ле айтырыгларны салып, харызын ыяап манаар. Ол хөйну биликсээр. Таптыг, билдингир, чижектер кирип тайылбыр бээри, уругнуң бот-башкарнып өөрениринге салдарлыг.

Улуг улустуң (ада-иениң, башкының) талазындан айтырыгга харыы бербес, бужурганыр байдалдар чаш кижини хаалчак, бодунга бүзүрөвес, дидим эвес, кортук болу бээринге чедирип болур.

Уругларга чурттап турар чериниң онзагайын таныштырып, башкы кичээлдерни тыва улустуң амыдырал-чуртталгазы, ёзу-чаңчылдары-биле таныштырарын уламчылаар.

Тайылбырда чижек кылдыр аас-биле ойнаар оюннарның чижээн кирип турар, херек кырында ажыглаар оюннарның хевирлери хөй, башкының шилилгезинден хамааржыр. Ол дугайында чугааны дараазында эгелерде киирген.

Улуг бөлүк (5-6 харлыг уруглар)
«Төрээн Тывам – байлак чуртум»

Кижизидикчи башкының, ада-иезиниң, медээ-харылзаалыг чепсектер (телевидение, радио, Интернет) дузазы-биле бодун долгандыр турар делегейниң дугайында медээлер-биле таныжып, чаа чүүлдерни шингээдиң ап, дыңнаан чүүлүн чугаазыңга ажыглап, дамчыдып турар. Аас чугаазында сөс курлавыры чаа тыва сөстөр-биле байып турар.

Чоок кижилеринге хамаарыштыр хүндүлел аттарын билир, оларның дугайында кыска чугааны тургузуп шыдаптар.

Тыва дугайында билии делгемчип, Тываның картазындан кожууннарны көргүзүп шыдаар. Тывада кандыг байлактар барын чуруктар көрүп, башкының беседазы болгаш экскурсиялар үезинде таныжар, сактып ап турар.

Тыва улустуң ажил-ижин билир, чуруктар дузазы-биле улуг эвес харылзаалыг чугааны тургузуп шыдаптар.

Тыва улустуң ажил-амыдыралыңга, төрээн черинге, ёзу-чаңчылдарыңга тураскааткан чогаалдарга, тоолдарга, йөрээлдерге дүүштүр сценажыткан оюн-көргүзүглерге киржиң, дыл-домаан сайзырадып турар.

Төрээн чурт дээрге аалы, өг-бүлөзи, ада-иези, дөргүл-төрели деп билиишкинни угаап-медереп турар.

Тыва чугаанын аяныңга дүүштүр (сөстөрни адаарының онзагайы (сөс эгезинге чүве аттарын дүлейзимээр үн-биле илередири: д-т; б-п); сөстөрде ударение сөөлгү слогта дээрзин билип ап турар, нарын сөстөрни шын адаары, домактарны тургузарының онзагайы) чугааланырын билип турар.

Бердинген темага (чурукка хамаарыштыр, дыңнаан чогаалыңга дүүштүр) монолог чугааны тургузуп турар.

Диалог, хөй кижини аразыңга чугаага киржиң турар, бодунуң билиин, медээзин дамчыдып турар. Дес-дараалаштыр чыскаап каан сюжеттиг чуруктарга таарыштыр улуг эвес харылзаалыг чугааны тургузуп турар.

Бодунуң көргөнин, дыңнаанын, хайгааралын тыва дылга чедимчелиг чугаалап турар.

Тыва чечен чогаалга сонuurгалдыг, тоолдардан үзүндүнү чедингир, уран (деңнелгелерлиг, эпитеттерлиг), аянынг чугаалаарынга ынак. Рольдап ойнаарынга сундулуг.

Тыва улустуң төрөөн чер дугайында улегер домактары, ырылары, тывызыктары-биле таныш, күүседип турар.

Оюннар дузазы-биле уруглар аас чугаазын сайзырадыр, тыва шулуктерни, орус болгаш өске чоннарның тыва дылда очулдуруп каан чогаалдарын сонuurгап дыңнаар, эдерти чугаалаар.

Номчаан чогаалдарын эдерти чугаалап, сактып алганы-биле чуруктар чуруп, чурукта чүнү көргүскенин боду тайылбырлап өөренир.

Бодунуң болгаш өскелерниң кылдыныыынга хамаарылгазын илередип шыдаар.

Сөс курлавыры байып, домактарны, харылзаалыг чугааны делгеренгей кылып турар.

Школага белеткел бөлүү (6-7 харлыг уруглар)

«Төрөөн черим делгемнери»

Башкының, ада-иезиниң, медээ-харылзаа чепсектериниң (телевидение, радио, Интернет) дузазы-биле бодун долгандыр турар делегейниң дугайында медээлер-биле таныжып, чаа чүүлдерни шингээдип ап, дыңнаан чүүлүн чугаазынга ажыглап, тыва дылынга дамчыдып турар. Аас чугаазында сөс курлавыры чаа тыва сөстөр-биле байып турар.

Уругнуң сонuurгалы улгадып, Тываның картазындан кожууннарны тып, УК кожууннарның онзагайын, мал-маганын, аржаан сугларын, хөлдери танып турар кылдыр өөренир. Тыва дугайында кино-чуруктар дузазы-биле төрөөн чериниң бойдузунуң онзагайын билир.

Тываның чамдык (бодунуң чурттап турар девискээринде) аржааннарын билир (аржааннарга кирериниң чурумун, ёзу-чаңчылдарны билир, эш-өөрүнге чугаалап турар...)

Алгыш-йөрээлдерни шээжи-биле билир.

Өг-бүле, дөргүл-төрел, төрөөн чер дугайында медээлерни билир, харылзаалыг чугааны (шингээткен темазынга дүүштүр) тургузуп шыдаар.

Россия улуг чурт дээрзин медереп билир, Ооң иштинде Тыва хөй национал чоннуг, хөгжүп турар республика дээрзин билир.

Төрөөн чер дугайында харылзаалыг чугааны тургузуп шыдаар («Мээң кырган-авам чурту», «Малчыннарның ажылы», «Тывада азырал малдар», «Малдың ажык-дузазы»...).

Аас чугаа культуразын сагып турар. Бодунуң бодалын логиктиг шын илередип турар. Төрөөн чер, өгбелерниң ажыл-ижиниң, бойдус дугайында медээни тургузуп шыдаар.

Тоолдарны, тоолчургу чугааларны эдerti чугаалап билир. Өөрeнген үлeгeр домaктapның уткaзын дaмчыдып шыдaар. Тывызыкты ыдып билир.

Бердинген слогтардан сөстeрни, сөстeрдeн домaктapны тургузуп турар.

Чечен чогаалга ынак, чогаалчылар аттарын билир.

2.3.4. Уран чүүл, эстетиктиг сайзырал

«Сагышты ыры-биле ажыдар, чаянны ажыл-биле ажыдар»

Сорулгазы: тыва улустуң чүүлүндe (хөгжүм, ыры, чурулга, театр...) төрeэн чeр, кады чурттап чоруур өскe аймак чоннар-биле найырал болгаш оон-даа өскe темалар-биле холбаалыг ыры, тоол, үлeгeр домaк, тывызыктарны өөрeдир, уругларда бар салым чаянны сайзырадыр, тыва чоннуң амыдырал чуртталгазында даянып, чараш мезү бүдүшкe кижизидер.

Ырыларны назы-харга дүүштүр, тема аайы-биле ырлап күүседиринге белеткенир. «Өпей ыры», «Кадарчының ыры», «Аңчының ыры», «Аян чорукчунуң ыры», «Мал-маган дугайында ырылар» дээш о.д.ө.

Чон ырыларны ажыл-чорудулга үезинде ырлажып чораан дээрзин билип ап, «Дүк дою», «Тараа дою», «Тарак дою» болгаш оон-даа өскe байдалдар үезинде күүседип чораны-биле таныжып аар, ырлап өөренир.

Тыва чоннуң хөгжүм херекселдери-биле таныжар. Оларны тайылбырлаарынга чаңчыгар.

Уруглар ырыларын билири. «Анайларым», «Хүннээрек көжүп кел!», «Чочагай» дээш оон-даа өскe.

Оюннар: «Чайлагга концерт», «Хөгжүм херекселдерин чуруулу, хол-биле тудуп кылып өөренили»...

Ортумак бөлүктен школага белеткел бөлүүнгө чедир

(4-7 харлыглар)

Бичии хемчээлдиг ырылар, көгүдүглeр, дүргeн чугааларны күүседир.

Башкызын өтгүнүп ойнаар-кызын чeмгeрeрингe, хeпкeрeрингe, удударынга көгүдүглeрни күүседир, сюжет-рольдуг оюннарга идепкейлиг киржир.

Бот-ботарынга бөлүктeп концерт көргүзeри.

Төрeэн чeриниң бойдузун хумагалаар дугайында оюннар ойнаары, йөрeэлдeр чугаалаары.

Тыва улустуң ыры, кожамыктарын өөрeнири, эш-өөрүнүң мурнунга байырлалдар үезинде күүседип бээри.

Тыва улустуң мал-маганга хамаарышкан йөрeэл, алганыг киирген тоолдарын дыңнаары, эдerti чугаалаары. Йөрeэлдeрни доктаадып алыры.

Темалыг сценажыткан көргүзүглерге киржиш, бодунуң билириниң шаа-биле ыры, кожамыктарны күүседип, үлегер домактың утказын тайылбырлап, тывызыктарны ыдып ойнаары.

Тыва улустуң байырлалдары. Байырлалдарның онзагайы. Янзы-бүрү темалыг байдалдарнын көргүзүүн оюн хевиринге эртирери.

Улустуң чаңчылчаан байырлалдарын сценажыдып ойнаары.

Тыва чогаалчыларны танып алыры, уругларга тураскааткан чогаалдары-биле таныжылга, ырларны күүседири.

Тыва ырлар, кожамыктар мөөрейинге киржири.

Тываның географтыг картазындан кожууннарны тып өөренири, кожуун бүрүзүндөн билдингир чогаалчыларны, ыраажыларны илередири.

Музейлерже экскурсия кылып, тыва улустуң уран чүүлүнгө хамаарышкан делгелгени көрүп, көргөн, билгенин ада-иезинге, башкыларынга, эштеринге чугаалап бээри.

Оюннар (тыва улустуң национал байырлалдарынга дүүштүр): «Үүлө бүтсүн, чорук чогузун!», «Сагынгырлар, тывынгырлар маргылдаазы», «Аалга кирген кижин аяк эрип ызырар», «Сагышты ыры-биле ажыдар», «Хөөмейим кагбас-ла мен», «Дыңгылдайлап ойнап берээл».

2.3.5. Күш-дамыр сайзырадыры

«Турза – узун, тутса - мөгө»

Сорулгазы: уругларның өөредилге үезинде угаанын, күш-ажыл үезинде эвес, кашпагайын, маргылдаа үезинде ааскыр-сөскүрүн оюннарга бадыткаар байдалга кижизидер, тыва болгаш өске-даа аймак чоннуң маргылдаалыг оюннарын таныштырар, бодунуң күш-шыдалын быжыктырарын, аас чугаазының сайзыралын, арга-шинээн бедидеринге кижизидер.

Тыва улустуң байырлалдарының үезинде күш-шыдал, эрес-кашпагайының талазы-биле ойнаары.

Оюннарны ойнап күүседип тургаш, сөс курлавырын байыдып, аас чугаазынга ажыглап өөренири.

Оюннарга дүүштүр сөстөрүн шын адаары, сөс каттыжышкыннарын тургузуп, домактарны, харылзаалыг чугааны сюжеттиг чуруктар дузазы-биле тургузары.

Ортумак бөлүктөн школага белеткел бөлүүнгө чедир

(4-7 харлыгларга)

Салаалар, карактар-биле оюннар ойнаары (салааларның аттарын сактып аары). «Чылгычылар», «Алдын орду», «Алагатай», «Чыдыг кодан».

Оюн «Чарыш». Хаак аъттар мунуп алгаш, чаржыры. Аът тудуп, аргамчы октаарын өттүнери.

Кажык-биле оюннар (кажыктарның арнын тодарадыры). Оюннар «Аът чарыштырары», «Бодалгажыры»...

Оюн «Хүреш» (мөгениң кедер хевин танып, сактып алыры). Мөгелер өттүнүп девири. Хүреш оюнунга хамаарыштыр сөс курлавырын байыдары: дегээлээр, буттаар, бөөлдээр, чая тудар, чая кагар... Мөгениң сагыыр ужурларын, күүседир кылдынныгларын, хүрештиң бодүүн аргаларын танып, сактып алыры.

Оюн «Шыдыраа» (шыдырааның бодаларының аттарын адап өөренири, сактып алыры). Көштерни көжуп өөренири, «Мерзе», «терге», «ноян», «теве» болгаш оон-даа өске билиишкиннерни өөренип билип алыры. Оюнну ойнап оргаш, удурланыкчызы-биле сөс аянынга чижип ойнаары. «Буга шыдыраа».

Тыва улустуң оюннарында кирген сөстерни шын адап өөренири.

Сюжеттиг чуруктарны көрүп, домак чогаадыры.

Оюн «Ча адары». Ча адып ойнаарына сөс курлавырын байыдары.

Тываның алдарлыг, билдингир спортсменнериниң чуруктарын көрүп, сактып алыр. Оларның дугайында башкызындан, ада-иезинден дыңнаан билиин эштеринге дамчыдып чугаалаары.

Тыва улустуң оюннарында кирген сөстерни шын адап, сюжеттиг чуруктарга дүүштүр домактар тургузары, харылзаалыг чугаа чогаадып өөренири.

Тыва болгаш өске-даа чоннарның оюннар дугайында тоолдарны, чогаалдарны дыңнааш, эдерти чугаалаар.

Тываның делегейге билдингир спортсменнериниң чуруктарын көрүп, сактып алыр. Оларның дугайында медээни башкыларындан, улуг улустан айтырар, дыңнаанын эштеринге чугаалап бээр.

Тыва чоннуң байырлалдарында (дүк дою, тарак дою, буга байырлалы, шагаа, наадым...) тус-тус оюннарны сактып, сюжеттиг чуруктарга таарыштыр чугаа кылып өөренири. Сюжет-рольдуг оюннарга идепкейлиг киржири, аас-чугаазын чаа сөстер курлавыры-биле байыдары.

2.4. Кичээлдерниң кол сорулгазын тургузары

2.4.1. Немелде кичээлдин ажил-чорудулга планы

	Назы-хар аайы-биле бөлүктөр		
	Ортумак бөлүк	Улуг бөлүк	Школага белеткел бөлүү
Кичээлдин доктааттынган өөредилге шагының үргүлчүлээри (мин.)	20	25	30
Неделяда кичээлдерниң ниити саны	2	2	2
Неделяда өөредилге шагының доктааткан саны	40м	50 мин	1 шак
Өөредилге чылында кичээлдерниң ниити саны	72	72	72
Чыл дургузунда кичээлдерниң ниити хайгаараар үези	24 шак.	30 шак.	36 шак.
Чыл дургузунда өөредилге шагының доктааткан саны	720	900	1080

2.4.2. ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

Ортумак бөлүк (4-5 харлыглар) Тема: «Мээң чурттап турар черим»

Сорулгазы: уругнун бодунун чурттап турар чериниң тус-тус онзагайы-биле таныжарынга, оларның ужур-утказын билип, тайылбырлап өөрениринге таарымчалыг бапйдашларны тургузуп бээри. Бодунун ат-сывын, фамилиязын, адазының адын долузу-биле адап, бажыңының адресин ыяк билир кылдыр өөредир. Тараа, кат-чимис болгаш өске-даа культураларның ажык-дузазын билип алырын чугаалап бээр, үнезин оюннар, чуруктар болгаш өске-даа ажыл-чорудулга дузазы-биле билиндирери. Уругларны бичинизинден тура ажыл-ишчи, эрес-кежээ, күш-ажылды үнелеп билиринге өөредир болгаш кижизидер.

Айы, неделяда өөрсинир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь «Күс»	Уругларның эге билинге даянып алгаш, «Кым?» деп айтырыпта шын тода харыылап, чүнүн дугайында чугаалажып турарын билиндирери. Куску үениң онзагай демдектеринче эки кичээнгеиши салырын, билген чүүлдерин билдингир, тода чугааладып өөредир болгаш бойдуста бүгү чүве тудуш-сырый харылзаалыг дээрзин хайгаарадыр. Айтырыглар дузазы-биле домактарны делгемчидер. Кылып чорудар ажылдар: - Дидактиктиг оюннар - Төрээн (тыва) дылынга харылзажыры - Чуруктар-биле ажыл - Аас чугааның хевирлери-биле ажылдаары	1-ти кичээл: «Күс. Экиң, эш-өөрүм!»	Сөс курлавыры: өөренир, чаа, хөглүг, чайын, сууржуң Сөс каттыжышкыннары: чаа өөредилге, хөглүг хүн, кызыл хүн, эки өөренир
		2-ти кичээл: “Күскү дүжүт.”	Сөс курлавыры: морковь, согуна, свекла, огурец, картошка, чеснок, помидор Сөс каттыжышкыннары: кызыл-ногаан, ажыг согуна, хүрөң
		3-кү кичээл: «Ыяштар». Дидактиктиг оюн «Кайы ыяштын чимгизи-дир, тып»	Сөс курлавыры: хадын, шиви, дыт, пөш, ыяш, уну, будуктары, бүрүлери, мочургазы, сыргазы Сөс каттыжышкыннары: дыттын чөвүрээзи, хадынның чулуу, шивиниң инелери
		4-кү кичээл: «Тараа-буянынг чем». Беседа	Сөс курлавыры: тараа, тараачын, тарыыр Сөс каттыжышкыннары: адыш ишти, тарааны тарыыр, өзүп кээр

Октябрь «Мээн өг- бүлөм»	<p>Өг-бүлөзипде чоок кижилерин канчаар адаарын, оларның хөй азы чангыс деп санын тып өөредир. Чурук дузазы-биле өг-бүлениң кижигүннерин тып, аас-биле шын адаттырып өөредир.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Кыдындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) - Дидактиктиг оюннар - Уран-чурулганың дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажыл-чорудулганын чорудары - Төрээн дылынга харылзажыры 	1-ги кичээл: «Мээң өг-бүлөм» Л. Чадамба «Авай, ачай» деп шүлүүн доктаадыр.	Сөс курлавыры: авам, ачам, дунмам, акым, угбам, кырган-авам, кырган-ачам, даайым, даай-авам, өг-бүлө Сөс катгыжышкыннары: адазының угу, бичип дунмам, ынак кырган-ачам, өөреникчи угбам, найыралдыг өг-бүлөм, кежээ акым
		2-ги кичээл: Тоол «Дөрт алышкы» деп тоолду чугаалап бээр	Сөс курлавыры: Шаапкак, Ары, Сыгырга, алышкы, чөнүк, ачылап, одуртур, ойдадып, чалбаайнып, сыгырып Сөс катгыжышкыннары: Үзүт-ховаган, шыяан ам, бурунгуңуң бурун шагда, буга-деге, салым-чаян
		3-кү кичээл: «Мээн бажыным». Сюжет-рольдуг оюн «Бисте аалчы келген, ону шайладыылыңар»	Сөс курлавыры: аалчы, шайладыылыңар, экип Сөс катгыжышкыннары: кирип моорланар, дөрже эрттинер, шайдан ижнер, менди чаагай
		4-кү кичээл: Мергежилдер. Чурук-биле ажыл «Мээн өг-бүлөм!»	Сөс курлавыры: башкы, чолаачы, эмчи, дарга, аштакчы, садыгжы Сөс катгыжышкыннары: авам башкы, ачам чолаачы, акым сургуул, угбам өөреникчи, дунмам
Ноябрь «Чурттап турар черим»	<p>Ноябрьның 1-ниң хүнү Тыва дыл хүнү кылдыр чарлаанын уругларга билиндирер.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Темага дүүшкен янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл - Түңнел чугаага киржири - Ниитилелде доктааттыңан чурум ёзугаар дылдын нормаларын сагып харылзажыры - Дидактиктиг мергежилгелер - Доктааткаш, чугаалаары - Төрээн дылынга харылзажыры 	1-ги кичээл: Тайылбыр чугаа «Тыва дыл хүнү»	Сөс курлавыры: хүн, төрээн, эргим, дыл, хүндүлээр Сөс катгыжышкыннары: Тыва дыл, хүндүткелдиг дыл, чараш дыл, чараш эвес сөстөр
		2-ги кичээл: «Ынак суурум Сарыг-Сеп». Чурук-биле ажыл	Сөс курлавыры: суурум, Сарыг-Сеп, Сөс катгыжышкыннары: чараш черлер, делгем кудумчулары, суурум чурттакчылары
		3-кү кичээл: «Суурум чанында даглар, хемнер»	Сөс курлавыры: даг, хем, чоогу, ырак, бажы, кадыр, терең, агым, Енпсей, Мерген Сөс катгыжышкыннары: хем чоогу, агым хем, Енпсей хем, кадыр даг
		4-кү кичээл: «Авалар хүнү»	Сөс курлавыры: не, ава, эне, кырган-ава, эргим,

		А. Даржай "Ава" чечен чугаа. Чуруктар-биле ажыл: С.К. Ланзы «Портрет матери». С. III Саая «Две матери».	бүдүш, маадырлыг, шыдамык, угаанныг, чагыг-сүме, ыдыктаар, шимченгир, кашпагай, тура-сорукут, ишти-хөңнү, эргеледир Сөс каттыжышкыннары: чараш карактарлыг, хоюг үннүг, часкарып каар, эргим авам, хайыралдыг нем, чашкы үе, эриг баарлыг, арыг чүректинг, хүнүм ышкаш, авам караа, чымчак шырайлыг
Декабрь Тыва улустун аас чогаалы	Кышкы үениң онзагай демдектеринче эки кичээнгейни салырын, билген чүүлдерин билдингир, тода чугааладып өөредир болгаш бойдуста бүгү чүве тудуш-сырый харылзаалыг дээрзин хайгаарадыр. Айтырыглар дузазы-биле домактарны делгемчидер. Кылып чорудар ажылдар: - Доктааткаш, чугаалаары - Эдерти чугаалаары - Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры - Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Хуулгаазын кыш». Чурук-биле ажыл.	Сөс курлавыры: шыпкан, кышкы үе, алгап-йөрээп, өзээ, харжыгаштар, аккыр Сөс каттыжышкыннары: хар шыпкан, бодунуң өзээп, аккыр харжыгаштар
		2-ги кичээл: Э. Кечил-оолдун «Баштайгы хар» деп шүлүүн аянның номчуп бээр.	Сөс курлавыры: хоюг, аккыр, чаптар, дашкаар, халчып, энмежок, караннады Сөс каттыжышкыннары: уруп чаапты, арын- башче, аткан октар, хөме дээптер, хевир-дүрзү, кадыр ийде
		3-кү кичээл: «Кышкы аргаже аян-чорук»	Сөс курлавыры: арга, арыг, кыжын, агаар, ыяштар, селгүүстээр Сөс каттыжышкыннары: кышкы арга, аян-чорук, арыг агаар, ыяштар удаан
		4-кү кичээл: «Чаа чыл байырлалы». О. Сувакпиптиң «Соок-Ирей» деп шүлүүн номчуп бээр.	Сөс курлавыры: Соок-Ирей, ирей, сөңнүг, чалаттырар, сегел, сеткил-чүрээ Сөс каттыжышкыннары: солун ирей, чаагай сөңнүг, чолдуг ирей, сегел салы, курлак четкен, чылыг ирей
Январь «Чашкы үем»	Аас чогаалының биче хемчээлдиг хевирлерин катаптаар. Ында тыва чоннун амыдыралының байдалын, кижилерниң аажы-чаңын, үзел-бодалын, эрткен төөгүзүн кыска болгаш тода, чараш болгаш аянын	2-ги кичээл: «Тывызыктар»	Самдар эвес хирезинде, Чамашкызы көвей (Инек) Аргада ак баштыг ашак олур (Төжек) Буян талдың буду чүс «Тараа»
		3-кү кичээл: «Үлегер домактар»	1. Сеткилдиг бичези херек, саваның улуу херек.

	кылдыр көргүскөн деп өөредир. Кылып чорудар ажылдар: - Доктааткаш, чугаалаары - Эдерти чугаалаары - Урутларнын бот-боттарынын аразында чөптүг харылзажыры - Төрөөн дылынга харылзажыры		2.Аалга кирген кижин, аяк эрпн ызырар. 3. Кижин болуру чажындан, Аът болуру кулунундан.
		4-кү кичээл: «Улустун аас чогаалы – тоолдар» (Матпаадыр, «Тыва улустун тоолдары»).	«Үш чүүл эртемниг оол», «Хадың-Кыс», «Дөң-Хөөжүк», «Койгун биле бөрү», «Пар», «Дилгижек-оол биле Адыг»
Февраль «Шагаа – тыва чоннуң байырлалы»	Тоолчургу чугаалар таваыштыр уругларны чурттап турар черинге ынак, ооң төөгүзүн билдир кылдыр өөредир.Тыва хептерниң хевирлери-биле таныштырар, тыва чөмнөрнүн аттарын билген турар, оларны амгы үеде уруглар чип турар бе тодарадыр. Бистин эр хиндиктиг кижилеривис келир үениң төрөөн чуртунун камгалакчылары дээрзин билиндирер. Кылып чорудар ажылдар: - Эдерти чугаалаары - Урутларнын бот-боттарынын аразында чөптүг харылзажыры - Тоолчургу чугааларны дыннап, оларны эдерти чугаалаары - Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ти кичээл: «Шагаа байырлалы – биле таныжылга»	Сөс курлавыры: Шагаа, мунган, кажык, даалы, тевек, чуңгузундан, маргылдажып, чуңлуп, ыймактажып, өөрүп Сөс каттыжышкыннары: шагнын чаагай, оюн-тоглаа, шаа безин, чаңчыл сагып, чалажып-даа, мага хандыр, хавак черде.
		2-ти кичээл: «Тыва хеп» деп темага кыска харылзаалыг чугаа тургузар.	Сөс курлавыры: тон, кур, бөрт, кандаазын, шегедек, хөрөктээш, хүрме, чүвүр, идик, ук, дешки, чулдургууш, дерги, каасталга, (терлик, хаш, хөвөнниг, негей, чаргаш, ой тон). Сөс каттыжышкыннары: онзагай угулза, чылыг чени чок, хаш идик, кышкы тон
		3-кү кичээл: «Тыва чөм». «Шаажанда шай» деп чечен чугааны номчуп бээр	Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өреме Сөс каттыжышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүттүг шай, чагыг аът, чигирлиг курут
		4-кү кичээл: «Тыва оюннар» Оюн: «Аскак – кадай», «Кажыю», «Хүрөш», «Тевек»	Сөс курлавыры: аът, шек, хой, өшкү, дөрт, арга Сөс каттыжышкыннары: дорт тала, кажыктың азы, хой дүжер, оюн ойнаар, чараш оюн

Март «Час»	Часкы үениң онзагай демдектеринче эки кичээнгейни салырын, билген чүүлдерин билдингир, тода чугааладып өөредир болгаш бойдуста бүгү чүве тудуш-сырый харылзаалыг дээрзин хайгаарадыр. Айттырылглар дузазы-биле домактарны делгемчидер. Кылып чорудар ажылдар: - Доктааткаш, чугаалаары - Эдерти чугаалаары - Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзаажыры - Төрөөн дылынга харылзаажыры	1-ги кичээл: «Час». Частың онза хевирлерин мнемотаблица дузазы-биле тодарадыр. Ч. Кара-Күскениң «Час» деп шүлүүн доктаадыр.	Сөс курлавыры: час,чазың, кушкаштар, чылыг, эрип, доыш Сөс каттыжышкыннары: час дупкен, кушкаштар чанып келген, хар эрип эгелээн, доштар тыптып келген
		2-ги кичээл: К. Чульдум «Авай, авай, авайым» Номчулга ному ар. 77 «Март 8»	Сөс курлавыры: авайым, отчугаш, орай, дүне Сөс каттыжышкыннары: авыралдыг авайым, орай дүне, отчугаш дег, чырык сен
		3-кү кичээл: Тыва улустуң дириг амытаннар дугайында «Чыраа кулун», «Аскыр дагаа биле ыт» деп тоолдарын уругларга тоолдап бээр.	Сөс курлавыры: чыраалаары саяктаары челери Сөс каттыжышкыннары: Чыраалаары – чангыс чарыккы холун, будун ырадыр октап, аянынг чаяннавышаан, дыка дурген чорууру. Саяктаары – чангыс чарыккы холун, будун денге ырадыр октавышаан,шала дурген чорууру Челери – солагай холун он чарыккы буду-биле денге октап, эн дурген чорууру.
		4-кү кичээл: Эдерти катаптап чугаалаар. Тыва улустуң «Ирей, кадай биле Алдын кушкаш» деп тоолун уругларга тоолдап бээр.	Сөс курлавыры: кагарга, куруг, чалгаапай, ос-хорум, өг, эдилели, каас, чүзүн, ончалап, кадын, хаан, албаты, улдаан, ядараанывыс, биеэги-де, самдар. Сөс каттыжышкыннары: ирип хозаан төшке, алдын кушкаш, кандыг айлыг, кодан сынмас, аалаан-чиллээн, чагырар-дужаар.
Апрель «Ойнап тура, өөренир мен»	Часкы үеде уругларның харык-шинээ арай-ла кошкай бергенинден, оларны арыг агаарга оюн таварыштыр билииниң деңгелин хынап ап болур. Октаргайже башгай ушкан кижги Гагарин деп билиндирер. Кылып чорудар ажылдар: - Уругларның бот-боттарының аразында	1-п кичээл: Оюн «Азырал амытаннар».	Сөс курлавыры: инек, бызаа, хой, хураган, өшкү, анай, аът, кулун, амытаннар Сөс каттыжышкыннары: инекти саар, өшкүнү кадарар, хойну имнээр, аътты мунар, хураганны эмзирер
		2-ги кичээл: «Черлик амытаннар»	Сөс курлавыры: адыг, ирей, бөрү, дилги, черлик хаван, койгун, буур, сыын, мыйгак, элик, хүлбүс,

	<p>чөптүг харылзажыры - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - Төрөөн дылынга харылзажыры</p>		<p>амытаннар Сөс катгыжышкыннары: кажар дилги, коргунчуг адыг, кортук койгун, бичип хүлбүс</p>
<p>Май «Мөгөөр бис»</p>	<p>Май 1 – күш-ажылдың болгаш тайбыңның хүнү деп билиндирерМай 9-туң хүнү Ада-чуртуң Улуг дайынының тирилге хүнү деп өөредир. Башкыларын, эш-өөрүн каяа-даа чорааш утпас, бот-боттарынга дузалажып чоруур деп кижизидер. Кылып чорудар ажылдар: - Эдерти чугаалаары - Урутларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры - Төрөөн дылынга харылзажыры</p>	<p>3-кү кичээл: «Куштар – бистиң өңүктөривис»</p>	<p>Сөс курлавыры: бора-хөкпеш, дээлтиген, дуруя, кара-баарзык, куу, көк-хөкпеш, кызыл-оок, медээчи, өдүрөк, сааскан, таан, торга Сөс катгыжышкыннары: кыштаар куштар, чанган куштар, айлаң-кушкаштын ырызы</p>
		<p>4-кү кичээл: «Саннар, Өңнер». Дидактиктиг оюн «Чинчини дөмей өңнүг хендирге дизери»</p>	<p>Сөс курлавыры: саннар, өңнер, бир, ийи, үш, дөрт, беш, ак, кара, кызыл, сарыг, ногаан, көк, чинчи Сөс катгыжышкыннары: хөглүг саннар, янзы-бүрү өңнер, хендирге дизер, дөмей өңнүг</p>
		<p>1-ги кичээл: «Май 1 – күш-ажылдың байырлалы»</p>	<p>Сөс курлавыры: май, күш-ажыл, тук, тайбың Сөс катгыжышкыннары: күш-ажыл делгерезин, тайбын амыдырал</p>
		<p>2-ги кичээл: «Курт-кымыскаяк». Х. Ойдан-оолдуң «Анайжыгаш биле кымыскаяк» деп тоолун номчуп бээр</p>	<p>Сөс курлавыры: чимис, шыкка, анайжыгаш, ынай-бээр, кымыскаяк, ыы-сыы, мээс Сөс катгыжышкыннары: айыраң чайт, анайжыгаш дешкилеп, чаржынчыг ыылааш, диттип чадап, чечек дөзүндө, бөзүр-бөзүр хаяларлыг</p>
		<p>3-кү кичээл: Эдерти катаптап чугаалаар. Ч. Кара-Күскениң «Шупту-ла чараш болзун» деп шүлүүн доктаадыр</p>	<p>Сөс курлавыры: байырлалда, сундум, четтирдим, уруукум, уу-чак Сөс катгыжышкыннары: ама долдур, авам өөрдү, кезээ шагда, чурааны-даа, тарааны-даа</p>
		<p>4-кү кичээл: «Чай. Чайның онза хевирлери». В. Берестовтуң «Хөглүг чай» деп шүлүүн аяныг, тода номчуп бээр</p>	<p>Сөс курлавыры: чуук, бүдүш, бөөлденир, пат-ла, кызыл-даван Сөс катгыжышкыннары: магалыг-ла дагаа-дыр, бажы чүглүг, оеэ чөөктүг, даргырткайнып маннагылаан, дээгин шаанче шырбангылаан, копеен ойбаннаткан, куураңайндыр бөөлдегилзэн</p>

Улуг бөлүк (5-6 харлыглар) Тема: «Төрөөн Тывам – байлак чуртум»

Сорулгазы: Улуг бөлүктүн уругларынга бодунуң төрөөн (тыва) дылынга бодалдарны тода, чиге, чедимчелиг илередип өөренир таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээри. Төрөөн чурт дээрге аалы, өг-бүлезин, ада-незин, дөргүл-төрели деп билиндирер. Төрүттүнген чериниң төөгүзүн, ында чурттап чоруур билдингир кижилерин, бойдузунуң онзагайын уругларга билиндиреринге тааржыр сөзүглелдерни, шүлүктөрин, кыска чечен чогаалдарны таныштырып, оларны эдерти чугааладып өөредир. Чурттап турар черинге хамаарышкан ыдыктарны (сүлде-демдек, ыдык ыры) сактып ап, оларның ужур-утказын медегер алырын кижизидер. Улустуң аас чогаалындан, улуг кижилерниң чугаазындан дыңнап, аас чугаазын сайзырадыры.

Айы, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры Сөс каттыжышкыннары
Сентябрь «Күс. Экин, эштер!»	Уругларның эге билинге даянып алгаш, өг-бүлезин ончалап билир, башкыларын хүндүлээр, кудумчуга чорааш, орук дүрүмнеринче эки кичээнгеи салыр, чаштар бажынындан тура чурттап турар бажыңыңа чедир орукту билир кылдыр өөредир Кылып чорудар ажылдар: - Херек кырында хайгаараары (харызажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары) - Кыдыындан хайгаараары (чүвөлөрни, чуруктарны, ойнарактарны хайгаарап көөрү) - Уругну долгандыр турар хүрээлелдин онзагайы-биле таныштырар - Дидактиктиг оюннар	1-ги кичээл: «Күс. Экин, шупту!». Е. Танованың «Күс» деп шүлүүн доктаадыр	Сөс курлавыры: өөренир, чаа, хөглүт, чайын, сууржуд, чылыг, дүшкүүрлүг Сөс каттыжышкыннары: чаа өөредилге, хөглүт хүн, кызыл хүн, эки өөренир, эштеринге ынак
		2-ги кичээл: «Орук дүрүмнери» О. Делгер-оол «Светофор» ар. 10. «Хензиг бейлер» Чурук чуруур: «Бажыңымдан чаштар садынга чедир орук»	Сөс курлавыры: ногаан, кызыл, дүрүм, чычаан, оттуг-терге, төве, аът, шары, шаанда, орук Сөс каттыжышкыннары: ногаан өң, чараш чычаан, шыырак шары, улуг орук, айбылдыг оттуг-тергелер (машиналар)
		3-кү кичээл: «Мээң өг-бүдем». Өг-бүле дугайында чурук.	Сөс курлавыры: авам, ачам, дунмам, акым, угбам, кырган-авам, кырган-ачам, даайым, даай-авам, өг-бүле Сөс каттыжышкыннары: биччи дунмам, ынак кырган-ачам, өөреникчи угбам, найыралдыг өг-бүлем, кежээ акым
		4-кү кичээл: «Ынак	Сөс курлавыры: башкы, хүндүлүт, чараш, угаанныг,

	- Төррэн дылынга харылзажыры	башкыларым» Ч. Серен-оол «Башкыларым» Катаптаашкын.	эргим, чырык, чырыткылыг, улуг-бичини, ак-кара, чүдөк чараш Сөс каттыжымышкыннары: ынак башкым, хүндүлүг кижизидикчи, чырык угаан, чараш сагыш-сеткил, чырыткылыг келир үе
Октябрь «Тыва – мээң ынак чуртум»	Удурланышкак уткалыг сөстөрни ажыглап тургаш, чурттап турар чериниң агаар-бойдузунуң дугайында билиндирер.. Тыва республиканың кожууннары-биле таныштырар. Тываның картазы-биле таныштырары. Тыва республиканың төвү – Кызыл хоорай деп уругларга өөредир. Хоорайда тураскаалдарны янзы-бүрү чуруктарның дузазы-биле таныштырары. Шүдүктүң дузазы-биле төррэн черинге ынак болур, патриотчу болур деп кижизидери. Кылып чорудар ажылдар: - Тываның картазы-биле ажыл - Нарын сөстөрни шын адаары - Тыва республиканың кожууннары - Темага дүүшкен янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл - Түңнел чугаага киржири - Ниптиледде доктааттынган чурум ёзуугаар дылдың нормаларын сагып харылзажыры - Дидактиктиг мергежилгелер	1-ги кичээл: «Тыва Республика деп чүл?» Өннерге катаптаашкын Э. Кечил-оол «Амгы Тывам» ар.32 – «Экин, хүнүм» С. Сарыг-оол «Байлак чуртум» - Алдын-Кушкаш №2 2014ч.	Сөс курлавыры: тук, герб, ыдык ыры, көк, ак-көк, сарыг, ыдыктыг, сүлдө, төвү, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Чаа-Хөл, Улут-Хем, Кызыл кожуун, Танды, Каа-Хем, Тожу, Биш-Хем, Тере-Хөл, Эрзин, Тес-Хем, Чеди-Хөл, Мөнгүн-Тайга Сөс каттыжымышкыннары: байлак Республика, чараш ыдык ыры, ак-көк тук, хөй кожууннарлыг, ыдыктыг Тыва
		2-ги кичээл: «Мээң хоорайым - Кызыл». Чурук-биле ажыл. «Енисей хем» Л.Сотнам «Флаг моей родной Тувы». Л.Чадамба «Кызылым». Э.Кечил-оол «Чечектерим».	Сөс курлавыры: хем, агым, терең, Енисей, кудумчулар, Ленин, Кочетов, Лопсанчап Сөс каттыжымышкыннар: чараш билдингир черлер, делгем кудумчулар, каът бажыңнар, арыг-силлиг хоорай, хоорайның чурттакчылары, билдингир черлер, терең хем, агым Енисей, хөй кудумчуларлыг
		3-кү кичээл: «Мээң хоорайымның билдингир черлери». Кыска чугаалажылга.	Сөс курлавыры: Арат шөлү, музей, театр, фонтан, хүрээ, артистер, ыраажылар, башкы, Сөс каттыжымышкыннары: ыдыктыг чер, төөгүлүг музей, чараш театр, солун артистер, кайгап ханмас ыраажылар.
		4-кү кичээл: «Мээң хоорайымның билдингир черлери, тураскаалдары» Викторина	Сөс курлавыры: билдингир, хүндүткелдиг, ужур-дуза, медээ, хумагалыг, онзагай, идепкейлиг, солун, тураскаал, ат-алдар, кезээ мөңгө Сөс каттыжымышкыннары: байлак оран, сөөлгү

			медээлэр, онзагай чурттакчыларлыг, солун кижилерлиг, ак-көк дээр, бидингир кижилер, хүндүүлүг тураскаалдар
Ноябрь «Чаптанчыг чаштар»	Ноябрьның 1-ниң хүнү Тыва дыл хүнү кылдыр чарлаанын уругларга билиндирер. Шаандан тура өгбелеривистин чурттап чораан оран-савазы өг деп өөредир. Өгбелеривис аржаан-суглар-биле эмненип, тараа-биле аптанып чемненип чораан деп кижизидер. Кылып чорудар ажылдар: - Темага дүүшкен янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл - Түннел чугаага киржир - Ништелде доктааттыгачурум ёзуугаар дылдың нормаларын сагып харылзажыры - Дидактиктиг мергежилгелер - Доктааткаш, чугаалаары - Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Тыва дыл – ыдык дыл». Беседа «Дыл чокта – чон чок». Саглай Шыдыраа «Ынак дылым». Яна Барыс-оол «Тыва дылым».	Сөс курлавыры: төрээн, дыл, эргим, уттундурбас, угаан-медерел, сеткил-сагыш, хоорук, аянчыдып, хүндүүлэр, чараш-көрүштүг-аянгныг, амданныг-чаагай, Сөс каттыжышкыннары: хүндүткелдиг дыл, чараш дыл, чугаа аяны, чугааны аянзыдар, чараш эвес сестер, ийи дылды, чондан хоорук, хайыралыг дылым, кижилернин харылзаазы, чугаа аяны.
		2-ги кичээл: «Өг – тыва чоннун оран-савазы» В.Серен-оол «Өгже чалалга» С.Хомушку «Өг – кайгамчыктыг оран»	Сөс курлавыры: көшкүн, дөр, суугу, үлгүүр, чүк, ширтек, хараача, шаажан, оран-сава, мал, дээвир, көдээ, ынаа, мал-магап, кажаа, өдек, аыш-чем Сөс каттыжышкыннары: көшкүн чуртталга, көжүрер оран-сава, дөр бажы, аптара баары, оң талазы, солагай талазы, олут орбас, мал сүрер, тыва чем, ак чем, аыттыг кижик
		3-кү кичээл: «Малчын кижиниң ажыл-ижи-биле таныжылга»	Сөс курлавыры: кыштаг, көдээр, сараат, хөпээн, мербегейлиг, малчын Сөс каттыжышкыннары: кыштагже бараалыңар малдың эдери кылажын өтгүнер
		4-кү кичээл: Мөөрей «Авамга»	Сөс курлавыры: мреөөй, аваларга, иелерге, тураскаадып, шүлүктөп Сөс каттыжышкыннары: аянын номчуур, авалар хүнүнге, мөөрейге киржип, чараш шүлүк
Декабрь «Кыш»	Бичил уруг чылдың дөрт эргилдезин, тускай демдектерин ылгап билир кылдыр чаңчыктылары. Тоолдарда бооп турар үени тодарадып билиринге өөредир. Кыжын	1-ги кичээл: «Чылдың дөрт эргилдези» (Э.Кечил-оол «Баштайгы хар», Е.Танова «Час», «Сарыг бүрү»,	Сөс курлавыры: күс, час, кыш, чай, соок, чылыг, хат, хаттыг, хар, харлыг, эриир, шыдажыр, чечектерлиг, чаа чыл, шалын, хүн, шагаа Сөс каттыжышкыннары: хар эриир, час дүжер,

	<p>куштарга, аң-менцгерге дузалажыры бистиг херээвис деп билиндиреры.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Кызыл дептер-биле ажыл чорудулга - Дидактиктиг мергежилгелер - Доктааткаш, чугаалаары - Төрөөн дылынга харылзажыры - Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап дыннаары, эдерти чугаалаары 	«Кыш келген» ар.	куштар эглир, куштар чанар, чылыг час, нзиг чай, соок кыш, ак хар, удавас час, дышпаныр үе, эштир үе, тергин чараш, чылыг хүн.
		2-ги кичээл: Тайылбыр чугаа «Куштар кыжын».	<p>Сөс курлавыры: хензигбейлер, хараачыгай, айлаң куш, шилен, хек, кара-баарзык, матпадак, чем, кээргенчиг, хүлээлге</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: чанар куштар, соокту тоовас, шыдамык куштар, куштарны чемгерер, хүлээгезин күүседир, арга-эним ыраажылары</p>
		3-кү кичээл: «Улустун аас чогаалы – тоолдар, тоолчургу чугаалар». Ашак, кадай болгаш алдын кушкаш, «Теве чүге чараш эвес апарганыл?»	<p>Сөс курлавыры: тоол, шаанда, үе, маадырлар, ирей, алдын-кушкаш, пөш, чадыр</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: тоолчургу чугаа, маадырлыг тоол, кадын боор, ирэн дазыл</p>
		4-кү кичээл: «Шивижикти каастаалы», «Соок-Ирей аалдап келди!»	<p>Сөс курлавыры: шиви, каас, хөлзеп, соок-ирей, сөннүг, чолдуг, шиментивис</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: чуксуг чыттар, чула чаагай, айдызап тур, чидиг кызыл</p>
<p>Январь «Улустун аас-чогаалы»</p> <p>Аас чогаалының биче хемчээлдиг хевирлерин катаптаар. Ында тыва чоннун амыдыралының байдалын, кижилерниң аажы-чаачын, үзел-бодалын, эргкен төөгүзүн кыска болгаш тода, чараш болгаш аянын кылдыр көргүскен деп өөредир.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Доктааткаш, чугаалаары - Эдерти чугаалаары - Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры 	2-ги кичээл: «Тывызык, үлегер домактар»	<p>Көөрге көвей, Көдүрерге чипк (Хөвөн) Баткаш, төнмөс, Маңнааш, турбас. (Суг) Чааскаан чорба, эштиг чору, Чалгаа чорба, кежээ чору! Дидим кижиги Тиилеп үнер.</p>	
	3-кү кичээл: «Тыва оюннар»	<p>Сөс курлавыры: чаштыр, оваарымчалыг, кижизидилге, оожум, шыпшың, кичээнгейли++ г, дүрген, октаар, көрүптер, кажык, тевек</p>	

	- Төрөөн дылынга харылзажыры		Сөс каттыжышкыннары: оожум ойнаар, хүндүлөжип ойнаар, аьг чарыштырар, ойнаар чурумнуг, үлөжип алыр, эжин хүндүлээр
		4-кү кичээл: «Өпей ырылары»	Янзы-бүрү өпей ырларны ырлап ора, уругларга өөредир
Февраль «Шагаа – тыва чоннун байырлалы»	Тыва хептернин хевирлери-биле таньштырар, тыва чөмнерин аттарын билген турар, оларны амгы үеде уруглар чип турар бе тодарадыр. Бистин эр хиндиктинг кижилеривис келпир үениң төрөөн чуртунун камгалакчылары дээрзин биллиндирер. Тыва чоннун оюну кажык-биле ойнап өөредир. Кылып чорудар ажылдар: - Янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл - Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары) - Кыдыындан хайгаараары (чүвөлөрүн, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) - Дидактиктинг оюннар - Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ти кичээл: «Шагаа – тыва чоннун байырлалы»	Сөс курлавыры: шагаа, чыл, ёзулал, календарь, санаашкын, аал, чолукшуур Сөс каттыжышкыннары: кирип келгеш, аьдын баглаар, бүдүү ай
		2-ти кичээл: «Тыва хептер»	Сөс курлавыры: тоң, кур, бөрт, кандаазың, шегедек, хөрөктээш, хурме, чүвүр, идик, ук, дешки, чулдургууш, дерги, каасталга, (терлик, хаш, хөвөңниг, негей, чаргаш, ой тон). Сөс каттыжышкыннары: онзагай угулза, чылыг чени чок, хаш идик, кышкы тон
		3-кү кичээл: «Тыва чөмнер»	Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өрөмө. Сөс каттыжышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүтүт шай, чаглыг эьт, чигирлиг курут.
		4-кү кичээл: «Ада-чуртун камгалакчылары»	Сөс курлавыры: дидим, эрес, кежээ, угаанныг, эрзиг, томаанныг, сергек, кашагай, шыырак, камгалакчы, ада. Сөс каттыжышкыннары: дидим чорук, кежээ оол, ада-чурт камгалакчызы
Март «Час. Тываның уруглар чогаалчылар»	Тыва чогаалчыларнын аразында бичин уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп биллиндирер. Оларның чогаалдары-биле таньштырар. Кылып чорудар ажылдар:	1-ти кичээл: тайылбыр чугаа «Час. Частың онзагай хевирлери»	Сөс курлавыры: час,чазын, кушкаштар, чылыг, эриш, доьш Сөс каттыжышкыннары: час душкен, кушкаштар чанып келген, хар эриш эгелээн, доштар тыптып келген

<p>ы»</p>	<p>- Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап дыңнаары, эдерти чугаалаары</p> <p>- Төрээн дылынга харылзажыры</p> <p>- Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү)</p> <p>- Дидактиктиг оюннар</p> <p>- Чечен чогаалды, шүлүктү дыңнааш, эдерти чугаалаары</p>	<p>2-ти кичээл: «Март 8-биле!» С.К. Ланзы «Портрет матери» С. Ш. Саая «Две матери» портрет А. А.Даржай «Ава».</p> <p>3-кү кичээл: О.Сувакпиг «Хаважыгаш».</p> <p>4-кү кичээл: Ч. Кара-Куске «Кырган-аваның баскан быштаа» чечен чугаа</p>	<p>Сөс курлавыры: не, ава, эне, кырган-ава, эргим, бүдүш, маадырлыг, шыдамык, угаанныг, чагыг-сүме, ыдыктаар, шимченгир, кашпагай, тура-соруктут, ишти-хөңнү, эргеледир</p> <p>Сөс каттыжышышкыннары: чараш карактарлыг, хоюг үнүг, часкарып каар, эргим авам, хайыралдыг нем, чашкы үе, эриг баарлыг, арыг чүректиг, хүнүм ышкаш, авамкараа, чымчак шырайлыг</p> <p>Сөс курлавыры: чайып, ойнап, кымчыланыр, илиг, кудуруктут, дагыр-магыр, давып-самнаар, хаважыгаш, алараннаан, кулузун, үгекчигеш, хааржакчыгаш.</p> <p>Сөс каттыжышышкыннары: карактары алараннаан, карып четпес, узун дуртут, кулактары халбалчыңнаан, оюн эрээр, өстүрүп каап, халбактанып халыыр</p> <p>Сөс курлавыры: хавырып, айтырттынар, чурум, кадарыксаар, сөзүн, кайыңарның-даа. Хойлаар, хүннер, быштак</p> <p>Сөс каттыжышышкыннары: дыштаныр хүннер, чымчак быштак, четтикпейин манаар, удур халчыр, келбестээн чылдагаанын, уругларының сөстери-биле, дүштеки уйгузуу, шимээн үнген</p>
<p>Апрель «Төөгүнү утпаалынар»</p>	<p>Октаргайже эн-не бир дугаар Юрий Гагарин ушкан деп билиндирер. Тываны алдаржыдып чоруур спортка сундулуг кижилери-биле таныжылга. Кижинин тургузуун катаптаар. Кылып чорудар ажилдар: - Янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл</p>	<p>1-и кичээл: «Кижинин мага- бодунун тургузуу».</p> <p>2-ти кичээл: «Косманавтылар хүнү».</p>	<p>Сөс курлавыры: хол, бут, оорга, ишти, думчуу, кулак, кулактар, дииш, дииштер,</p> <p>Сөс каттыжышышкыннары: оң талакы хол, солагай талакы бут, ийи дискек, баштың тейи, буттар салаалары, холдуң чүстери,</p> <p>Сөс курлавыры: ужудукчу, найыралдыг, эптиг-демниг.</p>

	- Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары)		Сөс каттыжышкыннары: октаргайже үнүүшкүн, чивенешкен сылдыстар.
	- Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү)	3-кү кичээл: «Тыва спортсменнер»	Сөс курлавыры: алдарлыг, алдаржыдар, сураглыг, билдингир, хүндүлүг, хүндүлээчел Сөс каттыжышкыннары:
	- Дидактиктиг оюннар	4-кү кичээл: «Хадың – арганың каастакчызы»	Сөс курлавыры: хадың, баяш, уну, будуктары, бүрүлери, мочургазы, сыргазы Сөс каттыжышкыннары: амы чок, тын чок, арганың каастакчызы, эм ыяш
	- Төрөөн дылынга харылзажыры		
Май «Мөгөөр бис»	- Кино, мультфильм, шии көрүлдезиниң соонда чугаа сайзырадыры		
	Май 1 – күш-ажылдың болгаш тайбынның хүнү деп биллиндирер.	1-ги кичээл: «Тайбын амыдырал».	Сөс курлавыры: май, күш-ажыл, тук, тайбың Сөс каттыжышкыннары: күш-ажыл делгерезин.
	Аът тыва чоннуң амыдыралында кол черни ээлеп турар деп тайылдырлаар.	2-ги кичээл: «Тыва чоннуң амыдыралында аъттын туружу».	Сөс курлавыры: амытан, кежээ, эш, кулунчак, Сөс каттыжышкыннары: езулуг эш, азырал амытан, улуг аът, ажыктыг мал, туруштуг аът
	Май 9-туң хүнү Ада-чуртуң Улуг дайынының тиилелге хүнү деп өөредир. Башкыларын, эш-өөрүн каяа-даа чорааш угпас, бот-боттарыңга дузалажып чоруур деп кижизидер.	3-кү кичээл: «Курт кымыскааяк»	Сөс курлавыры: кымыскааяк, тей, чүк, тодарадыш, будукчугаштар, тогланчылары, приндилери Сөс каттыжышкыннары: будукчугаштарны чүьктеп, өгнү дээскиндир, шинчилеп көөр? чаас-чайыктыгда
Кылып чорудар ажилдар:			
- Уран чурулганың дузасы-биле чугаа сайзырадырының ажил-чорудулгазын чорудары	4-кү кичээл: «Чай. Чайнын онза хевирлери»	Сөс курлавыры: чай, хүннеп, кургаг, чылыг, чаас, хөглүг, кызыл-даван Сөс каттыжышкыннары: хүн хүннэн, кургаг агаар, чылыг хүн, хөглүг чай, кызыл-даван маңнаар	
- Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарыңга таарымчалыг байдал тургузуп ажилдаар			
-Эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазыңга хамаарыштыр бодалдарын үлежиң, медээниң үнген дөзүн илередир дээн күзелниң деткиңер.			
- Төрөөн дылыңга шын харылзажыры.			

Школага белеткел бөлүк (6-7 харлыглар) Тема: «Төрөөн черим делгемнери»

Сорулгазы: школага белеткел бөлүктүн уругларының эрткен чылгы шингээткен билиглеринге даянып алгаш, бо чылын өөренир темаларны катаптавышаан, чаа билиглер-биле таныжар, сөс курлавырын байыдары. Тыва Ө, Ү, Ң деп үннерниң база өк-била адаар сөстерниң шын адалгазын чедип алырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары. Улустун аас чогаалының аңгы-аңгы хевирлерин ылгап, улустун тоолдарын болгаш авторлуг тоолдарны ылгап билиринге өөредир. Төрөөн чер-чурт дугайында айтырылгларга шын харыны берип өөрениринге чаңчыктырары. (Аас чогаалының биче хевирлерин башкы кичээл санында-ла эниграф кылдыр ажыглаарын чөптүг деп санап турар бис).

Айы, неделяда өөрсир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чоруд ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь «Мээн хоорайымнын кудумчулары»	Уругларнын эге билинге даянып алгаш, өг-бүлезин санап тургаш, ончалал, кайы кудумчуда чурттап турарын айтып билиринге, башкыларын хүндүлээринге өөредир; кудумчуга чорааш, орук дүрүмнеригче кичээнгеийн эки салырынга, садиктен тура чурттап турар бажыңыңга чедир орукту билген турарын катап билиндирери; 20 деп санга чедир санап өөредир. Кылып чорудар ажылдар: - Янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл - Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары) - Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни,	1-ги кичээл: «Билиглер хүнү»	Сөс курлавыры: өөренир, чаа, хөглүг, чайын, сууржуд. Сөс катгыжышкыннары: чаа өөредилге, хөглүг хүн, кызыл хүн, эки өөренир.
		2-ги кичээл: «Орук дүрүмнери», «Транспорт» О. Делгер-оол «Светофор» Е. Тапова «Трактор».	Сөс курлавыры: ногаан, кызыл, дүрүм, чычаан, оттуг-терге, теве, аът, шары, шаанда, орук Сөс катгыжышкыннары: ногаан өн, чараш чычаан, шыырак шары, улуг орук.
		3-кү кичээл: «1-20-ге чедир саннар»	Сөс курлавыры: 1-деп 20-ге чедир саннар Сөс катгыжышкыннары: санга кадарга, санны казырга, түңгел
		4-кү кичээл: «Мээн башкым» В. Серен-оол «Башкыларым»	Сөс курлавыры: башкы, хүндүлүг, чараш, угаанныг, эргим, чырык, чырыткылыг Сөс катгыжышкыннары: ынак башкым, хүндүлүг кижизидикчи, чырык угаан, чараш сагыш-сеткил, чырыткылыг келир үе.

	чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап коору) - Дидактиктиг оюннар - Төрөөн дылынга харылзажыры		
Октябрь «Тыва – ыдыктыг мээң чуртум»	Тыва Ө, Ү, Ң деп үжүктөриниң үннерин, өк- биле адаар ажык үннерниң шын адалгазын чедип алыр байдалдарны тургузары. Чурттап турар чериниң агаар-бойдузу, эм- үнүштери, тайга-таңдызының дугайында чаа бишглер-биле таныштылары. Тыва Республиканың кожууннарын адап өөредир. Уругларның сайзыралынын аайы-биле кожууннарның төвү боор суурларны таныштырып, билдиндирери. Тыва республиканың төвү – Кызыл хоорай деп урутларга өөредир. Шүлүктүң дузазы- биле төрөөн черинге ынак болурунга, патриотчу чорукка кижизидери. Кылып чорудар ажылдар: - Диафильм «Кызыл – фото-чуруктарда» - Кызыл хоорайның хүндүлүт хамаатыларының чуруктары-биле ажыл - Хоорайның эрги үениң болгаш амгы үениң чуруктары-биле ажыл. - Кызыл дептер-биле ажыл. - Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажылдаар -Эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынга хамаарыштыр бодалдарын үлежиш, медээниң үнген дөзүн	1-ги кичээл: «Тыва Республиканың сүлде демдээ» Кожууннарже аян-чорук Ө деп үннүң шын адалгазы С. Сарыг-оол «Төрөөн Тывам» Л. С. Сотнам «Флаг моей родной Тувы». Э.Кечил-оол «Амгы Тывам»	Сөс курлавыры: тук, герб, ыдык ыры, көк, ак-көк, сарыг, ыдыктыг, сүлде, төрөөн, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөп-Хемчик, Өвүр, Чаа-Хөл, Улут-Хем, Кызыл кожуун, Таңды, Каа-Хем, Тожу, Биш-Хем, Тере-Хөл, Эрзин, Тес-Хем, Чеди-Хөл, Мөнгүн-Тайга Сөс каттыжышкыннары: байлак Республика, чараш ыдык ыры, ак-көк тук, улуг оргу-шөлдер.
		2-ги кичээл: «Мээң хоорайым – Кызыл», «Хоорайымнын билдингир черлери болгаш тураскаалдары».	Сөс курлавыры: төп, хоорай, улуг, делгем, арыг-силиг, тураскаал, бажыңнар. Сөс каттыжышкыннар: чараш билдингир черлер, делгем кудумчулар, каыт бажыңнар, арыг-силиг хоорай, хоорайның чурттакчылары
		3-кү кичээл: «Тываның агаар-бойдузу, эм үнүштери» А.А. Лагерь «Тываның эм-үнүштери» Ң деп үннүң шын адалгазы	Сөс курлавыры: сылдыстарлыг, аржаан, «Кундустуг», «Шивилиг», «Ажыг-Суг», казымал байлак, эм оыттар, бөрү оыду, ыштыг, шыктыг, тоорук, элбек, кайгамчыктыг, дөңнер Сөс каттыжышкыннары: дириг бойдус, арыг дээр, сылдыстыг дүннер, чартык ай, үнелиг чер, кайгап ханмас, чангы синген, ужарларлыг хем
		4-кү кичээл: «Төрөөн Тывамның бойдузу»	Сөс курлавыры: төрөөн, Тывам, бойдус, ак-көк, каас-чараш, булуңнары, делгем, оран, чүдүп Сөс каттыжышкыннары: дириг бойдус, амылыг бойдус, амы чок бойдус.

	<p>илердир дээн күзелин деткишир.</p> <p>- Төрээн дылынга шын харылзажыры.</p> <p>Аас чугаазын байдып, чаа сөстөр курлавыры-биле уругну чепсеглээри.</p>		
<p>Ноябрь</p> <p>«Сонуургакпаптар – бистин аравыста»</p>	<p>Ноябрьның 1-ниң хүнүн Тыва дыл хүнү кылдыр чарлаанын уругларга биллиндирер. Төрээн дылын камнап, үнөлөп чоруур деп өөредир. Тыва дылче өске дылдардан чогаалдар база очулдуртунуп турарын биллиндирер. Шаандан тура өгбелеривис өгте чурттап чораан деп өөредир. Тыва чоңувус шагдан бээр аржаан суглары-биле эмненип, домнанып чоранын өөредир база аржаан бажынче үнгөш, арыг-снлигини сагыыр деп кижизидер.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <p>- Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажылдаар</p> <p>-Эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынгахамаарыштыр бодалдарын үлөжип, медээниң үнгөн дөзүн илередир дээн күзелин деткишир</p> <p>- Төрээн дылынга харылзажыры</p> <p>- Темага дүүшкен чуруктар-биле ажыл</p> <p>- Уругну долгандар турар хүрээлелдин онзагайы-биле таныштырары</p> <p>- Оюн азы кичээл үезинде уруглар аразынга диалог чугаа чорудуп өөредир.</p>	<p>1-ги кичээл: «Өртег чок байлаавыс - дыльыс»</p>	<p>Сөс курлавыры: төрээн, дыл, эргим, уттундурбас, эртинези, сайзыраар</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: хүндүткелдиг дыл, чараш дыл, аа сүдү ышкаш, өртег чок эртинези, тускай дыл</p>
		<p>2-ги кичээл: «Өг – кайгамчыктыг оран»</p> <p>«Өг» деп сөстүң тыттып укталып келген төөгүзү.</p> <p>В. Серен-оол «Өгже чалалга».</p> <p>С. Хомушка «Өг – кайгамчыктыг оран».</p> <p>Р. Ооржак «Аптара» «Тыва эдилелдер»</p>	<p>Сөс курлавыры: көшкүн, дер, суугу, үшүүр, чүк, ширтек, хараача, шаажан, оран-сава, мал, дээвир, көдээ, ынаа, мал-маган, кажаа, өдек, аып-чем.</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: көшкүн чуртталга, көжүрер оран-сава, дөр бажы, аптара бары, оң талазы, солагай талазы, олут орбас, мал сүрер, тыва чем, ак чем, аыттыг кижип</p>
		<p>3-кү кичээл: «Тараа – үнөлиг үнүш».</p> <p>В. Сухомлинский «Мээң авам хлебсиг».</p>	<p>Сөс курлавыры: эптиг-демниг, сула, ак-тараа, коже, чинге-тараа, согааш-бала, деспи, хоорар, челбиш</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: тараны челбиш, отка хоорар, амдананып чипр, сүтке холуур</p>
		<p>4-кү кичээл: Моорей «Авамга»</p>	<p>Сөс курлавыры: мреөөй, аваларга, нелерге, тураскаадып, шүлүктөп</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: аянын номчуур, авалар хүнүнге, мөөрейге киржиш, чараш шүлүк</p>
<p>Декабрь</p> <p>Бичин уруг чылдың дөрт эргилдезин, тускай</p>	<p>1-ги кичээл: «Үе шагның</p>	<p>Сөс курлавыры: күс, час, кыш, чай, соок, чылыг,</p>	

«Сактып алын»	<p>демдектерин ылгап биллр турар. Тоолдарда бооп турар үени тодарадып үндүрөр.</p> <p>Тоолчургу чугааларның кол утказын биллр алыры. Тоолдарны өөренип тура, азырал болгаш дириг амытаннарны өөредир.</p> <p>Кыжын куштарга дузалажыры бистин херээвис деп биллндирер.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Сөстүң утказын шингээдиш алырынга, дыннап турары сөстөрини, үннерни аяннаптыр адап чугаалаарынга сонуургалды улгаттырып, деткшр - Чугааның ужуу-утказын биллр алырын сайзырадыр - Кино, мультфильм, шии көрүлдезиниң соонда чугаа сайзырадыры - Төрээн дылынга харылзажыры 	<p>эргилдези» Ч. Кара-Күске, Я. Аким «Баштайгы хар» Е. Танова «Час», «Чай», «Күс»</p> <p>2-ги кичээл: «Улустуң аас чогаалы – тоолдар, тоолчургу чугаалар».</p> <p>«Уш чуул эртемниг оол»</p> <p>3-кү кичээл: «Черлик болгаш азырал амытаннар» Е. Танова «Койгунак»</p> <p>4-кү кичээл: «Чаа чылды манап тур бис» Ч. Кара-Күске</p>	<p>хат, хаттыг, хар, харлыг, эриир, шыдажыр, чечектерлиг, чаа чыл, шалың, хүн, шагаа</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: хар эрпир, час дүжер, куштар эгилр, куштар чанар, чылыг час, нзиг чай, соок кыш, ак хар, удавас час, дыштаныр үе, эштир үе, тергини чараш, чылыг хүн.</p> <p>Сөс курлавыры: тоол, тоолчургу чугаа, шаанда, үе, маадырлар.</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: маадырлыг тоол, кыска тоол, үнелиг тоолчургу чугаа, кайгамчыктыг чугаа, тоолдар ирей, мерген угаанныг, каас-чараш оран, маадырлыг кижип</p> <p>Сөс курлавыры: амытаннар, инек, бызаа, хөй, өшкү, кулун, хүрен адыг, дини чараа-чечен, тоолай, черлик хавап, буур, дилги, арга-эзим, оргу шөл, сарлык, тева, бодаган, арзылаң, аң, аңнаашкын, им-демдек</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: тайга ээзи, арга-эзим аңнары, оргу-шөл амытаннары, азырал амытаннар, малды имнээр, малды кадарар, чаш аң, чараш аң, малды катгыштырар</p> <p>Сөс курлавыры: чаңчыл-сагылгавыс, чаларадып, солаңгылыг, чолувусту, чолукшужуп, өргүүр</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: чалап тур бис, чаларадып өршээп көрем, чолувусту йөрээвишаан, чолукшужуп көрүнерем, ак чем өргүүр, хамык улус</p>
Январь «Төрээн Тывам байлаа»	Уругларга Тываның долгандыр турар хүрээлелиниң онзагай казымал байлактары-биле таньштырар;аңаа хумаалыг болурун кижизидер. Аас чогаалының биче хемчээлдиг хевирлерин катаптаар. Ында тыва чоннун	2-ги кичээл: «Тываның казымал байлаа».	<p>Сөс курлавыры: чонар-даш, хөмүр-даш, асбест, алдын, шевер, чараш, кайгамчыктыг, тывылбас,</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: сарыг чонар-даш, кара хөмүр-даш, үнелиг алдын, кайгамчыктыг ажыл, үнелиг ажыл, кызыл чонар-даш, ак чонар-даш, кара</p>

	амьдыралынын байдалын, кижилерниң аажы-чаңын, үзел-бодалын, эрткен төөгүзүн кыска болгаш тода, чараш болгаш аянынг кылдыр көргүскен деп өөредир. Кылып чорудар ажылдар: - Доктааткаш, чугаалаары - Эдерти чугаалаары	3-кү кичээл: «Тываның ус - шеверлери»	чонар-даш. Сөс курлавыры: чонар-даш, хөмүр-даш, асбест, алдын, шевер, чараш, кайгамчыктыг, тывылбас, Сөс каттыжышкыннары: сарыг чонар-даш, кара хөмүр-даш, үнелиг алдын, кайгамчыктыг ажыл, үнелиг ажыл, кызыл чонар-даш, ак чонар-даш, кара чонар-даш.
	- Урутларның бот-боттарынын аразында чөптүг харылзажыры - Төрөөн дылынга харылзажыры	4-кү кичээл: «Улустун аас чогаалы – тывызык, үлегер домактар, дурген чугаалар, ырылар, тоолчургу чугаалар, тоолдар»	Сөс курлавыры: баажызы, догааштырар, чечен сөс, мерген угаан, чарт угаан. Сөс каттыжышкыннары: тывызыкты ыдар, удур салыр, эки боданыр.
Февраль «Шагаа – тыва чоннуң байырлалы»	Тыва хептерниң хевирлери-биле таныштырар, тыва чөмнерниң аттарын билген турар, оларны амгы үеде уруглар чип турар бе тодарадыры. Бистин эр хиндиктиг кижилеривис келир үенин төрөөн чуртунун камгалакчылары дээрзин билиндирери. Кажык оюнун ойнап өөредир Кылып чорудар ажылдар: - Уран-чурулганын дузазы-биле чугаа сайзырадырынын ажыл-чорудулганын чорудары - Чугааны харылзажырынын чөпсээ болдуруп, аас чугаанын сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажылдаар -Эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынгамаарыштыр бодаалдарын үлежиң, медээниң үнген дөзүн штередир дээн күзелин деткишир	1-ги кичээл: «Тыва хептерниң онзагай хевирлери»	Сөс курлавыры: тон, кур, бөрг, кандаазың, шегедек, хөрөктээш, хурме, чүвүр, идик, ук, дешки, чулдургууш, дерги, каасталга, (терлик, хаш, хөвөнниг, негей, чаргаш, ой тон. Сөс каттыжышкыннары: онзагай угулза, чылыг чени чок, хаш идик, кышкы тон.
		2-ги кичээл: «Тыва чөмнер», «Ак чөмнер»	Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойпшак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өреме, сүттүг шай, чодураалыг чөкпек, чинге-тараа Сөс каттыжышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүттүг шай, чаглыг эът, чигирлиг курут.
		3-кү кичээл: «Ада-чурттуң камгалакчылары»	Сөс курлавыры: дидим, эрес, кежээ, угаанныг, эрзиг, томаанныг, сергек, кашпагай, шыырак, камгалакчы, ада. Сөс каттыжышкыннары: дидим чорук, кежээ оол, ада-чурт камгалакчызы
		4-кү кичээл: «Кажык»	Сөс курлавыры: кажык, аът, пнек, хой, өшкү, пшш,

	- Төрөөн дылынга харылзажыры	Олег Сувакпит «Хуулгаазын кажыктарым», оюн: «Дөрт берге»	мугур. Сөс каттыжышкыннары: кажык-биле ойнаар, кажыкты чыыр.
Март «Тываның уруглар чогаалчылары»	Тыва чогаалчыларның аразында бичин уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билдирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдар: - Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугаанын сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажылдаар - Төрөөн дылынга харылзажыры - Шинжиткен оюннар - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - даяныр сөзүглел чок, чогаадап чугаалаары - Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуурган дыннаары, эдерти чугаалаары	1-ти кичээл: А.Шоюн» - «Хой, серге, молдурга»	Сөс курлавыры: часкы, чудангы, чурт, амытан, таагылыг, кулугур, селеме, хүүме, сесерлик, селгүүстээр, чайтыладыр, аян, чеделдириңерниң, оваадай, сагынтыр-тывынгыр. Сөс каттыжышкыннары: оваадай бөрт, селемези улуг, кудуруктарын мунгулааш, кушпуннадыр куураңайнып, чараш чечектер, оларга аарышкылыг, чечектерни өннери.
		2-ти кичээл: "Март 8-биле!" "Ава" деп сөс.	Сөс курлавыры: не, ава, эне, кырган-ава, эргим, бүдүш, маадырлыг, шыдамык, угаанныг, чагыг-сүме, ыдыктаар, шимченгир, кашпагай, тура-сорукут, ишти-хөңнү, эргеледир Сөс каттыжышкыннары: чараш карактарлыг, хоюг үннүт, часкарып каар, эргим авам, хайыралдыг нем, чашкы үе, эриг баарлыг, арыг чүректиг, хүнүм ышкаш, авам караа, чымчак шырайлыг
		3-кү кичээл: «Л.Чадамба «Бичин Лена». «Мээң ажылым».	Сөс курлавыры: бижип, номчуур, санаар, чуруур, аяк-сава, дузалажыр, чечектер, шевер, чугаалаар, ажыл-ипчи Сөс каттыжышкыннары: шевер эдер, бажын ишти, чечен чугаа чугаалаадаа, авазынга дузалажыр, аяк-сава чутжу кааптар.
		4-кү кичээл: «Ном канчаар тургустунганыл?».	Сөс курлавыры: ном, өңүк, билиг, чепсек, үжүк, бижик, суртаалчы, чурук Сөс каттыжышкыннары: ном өңнүүвүс, чаа билиг, чараш чурук, угаанныг үжүктөр
Апрель	Кижиниң мага-бодунуң кезектерин уруг шын	1-и кичээл: «Кижиниң	Сөс курлавыры: хол, бут, ишти, салаалары, тейи,

«Төгөгүцү утпаалыңар»	адап турар кылдыр чаңчыктылары. Октаргайже эн-не бир дугаар Юрий Гагарин ушкан деп биллиндирер. Тыва Республикада билдингир чурукчулар болгаш спортсменнер-бгле таныштылары. Олар бистин биче чуртувустун ат-алдарын тудуп чоруур деп өөредир. Кылып чорудар ажылдар: - Түннел чугаага киржири - Дидактиктиг оюннар - Нпнитилелде доктааттынган чурум ёзугаар дылдың нормаларын сагып, харылзакжыры - Кыдыындан хайгаарааы (чувелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) - Төрээн дылынга харылзакжыры	тургузуу»	кажык, дыртактар, быкты, хөрээ, хол-холдар, бут-буттар, баш дүгү, чүстөр, тавангай, шенек, дискек, оорга. Сөс каттыжышкыннары: оң талакы хол, солагай талакы бут, пий дискек, баштың тейи, буттар салаалары, холдун чүстери.
		2-ги кичээл: «Косманавтылар хүнү» Ю. А. Гагарин	Сөс курлавыры: хуулдурукчу, катапталтынмас, тергини, шыырак. Сөс каттыжышкыннары: октаргайже үнүүшкүн, чивенешкен сылдыстар, дидим чорук.
		3-кү кичээл: Тываның спортсменнери. (Лориса Шойгу, Опан Сат, ...)	Сөс курлавыры: билдингир, алдарлыг, күштүг, алдарлыг, төлээлээр, чоргаарланыр, тиилээр, делегей, удар, шыырак, белеткенир Сөс каттыжышкыннары: күштүг кижги, делегей чергелиг, баш удур белеткенир, биче сеткилдиг, алдарлыг кижги
		4-кү кичээл: Тыва Республиканың билдингир чурукчулары. С.К. Ланзы «Долина Хемчка», «Кызыл» А. Емельянов «Что такое Тува». Т.Е. Леврстовская «Улуг-Хем», «В степях Эрзина» В. Козлов «Озеро в Саянах» И.Н. Левитан «Алдын күс»	Сөс курлавыры: чараш, хевир-дүрзү, хоо, чурук, чурукчу, салым-чаян, алдарлыг, чоргааранчыг. Сөс каттыжышкыннары: угаанныг кижги, хуулгаазын чурук, чаңгыс көөр, үнелиг чурук, эглип келбес, кайгап ханмас, чурукчунун хөөнү, тыва чурукчулар.
Май «Мөгөөр бис!».	Май 1 – күш-ажылдың болгаш тайбыңның хүнү деп биллиндирер. Аыт тыва чоннуң амыдыралында кол черни ээлеп турар деп тайылбырлаары. Май 9-туң	1-ги кичээл: «Тайбың амыдырал» Э.Кечил-оол «Хөглеп чор мен» Л. Чадамба «Бичи Лена»	Сөс курлавыры: май, күш-ажыл, тук, тайбың, маадырлар, дидим, эки-турачылар. Сөс каттыжышкыннары: күш-ажыл делгезин, тура халышкын, маадырлыг чорук, дидим оолдар

<p>хүнү Ада-гүртуң Улуг дайыныңыз тишлелге хүнү деп өөредири. Башкыларны, эш-өөрүн каяа-даа чорааш утпас, бот-боттарынга дузалажып чоруур деп кижизидери.</p> <p>Урулгарнын тыва аас чугаазын сайзырадырынга дидактиктиг мергежилгелерни ажыглаар.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгемин хайгаараары) - Эш-өөрүңге сонуургалын деткижеринге байдал тургузар - маргылдаалыг айтырыгларны шпигтирлежиринге база чөрүлдээлиг байдалды сөс дузазы-биле чавырар арга-шпнээн хевирлээр - Төрээн дылынга харылзажыры 	<p>2-ти кичээл: «Чанар куштар»</p>	<p>Сөс курлавыры: бора-хөкпеш, каарган, көгө-буга, чапгыннарлыг, даштын</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: бора-хөкпеш – чик-чирик, каарган – карк-карк, үгү – ү-үүк-үүк, хек – ку-куук, ку-куук</p>
	<p>3-кү кичээл: «Курт - кымыскаяк»</p>	<p>Сөс курлавыры: кымыскаяк, тей, чүк, тодарадып, будукчугаштар, тогланчылары, приндилери</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: будукчугаштарны чүктөп, өгнү дээскиндир, шинчилеп көөр? чак-чайыктыгда</p>
	<p>4-кү кичээл: «Эжим-өөрүм, башкыларым байырлыг!».</p>	<p>Сөс курлавыры: эштерим, эргим, ужуражылга, хүндүлүг, биллиг.</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: биллиг далайы, ынак башкыларым, школага ужурашкыже, эки өөреникчи.</p>

2.5. ШНЧУӨС болгаш өг-бүлө.

Уруглар кижизидилгезинге кады ажылдажылга айтырыглары

ШНЧУӨАЧ-ның кижизидикчи башкыларының болгаш өг-бүлө аразында быжыг харылзаа тударының онзагайы.

Өөредилге назыны четпээн албан черлериниң кижизидикчи башкыларының болгаш өг-бүлө аразында быжыг харылзаа тударының кол үндезини.

- өөредилге назыны четпээн албан чериниң ажыл-чорудулгазының өг-бүлөлөргө ажык-чарлыг байдалды (ада-ие бүрүзүнге уруунуң садикте канчаар өзүп, сайзырап турарын көөр аргалыг болуп турары);
- өөредилге назыны четпээн албан черлериниң кижизидикчи башкыларның болгаш ада-иелерниң уруглар кижизидилгезиниң айтырыгларынга хамаарыштыр чаңгыс аай негелделии;
- чараш мөзү-шынарлыг, үзел-бодалынга хамаарыштыр быжыг туруштуг, идепкейжи уругну хевирлээринге уругнуң сайзыралын деткириниң таарымчалыг байдалдарны бичии кижилерниң бөлүүнге, ниити коллективке база өг-бүлөгө тургузары;
- уругларның сайзыралында ниити болгаш хуу шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларга хамаарыштыр диагностиктиг ажыл-чорудулганы таарымчалыг, эптиг-чөптүг чорударының байдалдарны тургузары.

ШНЧУӨАЧ-ниң башкыларының кол сорулгазы – өг-бүлөгө, херек апарганда, кижизидилге айтырыгларынга мергежилдиг дуза көргүзери, өг-бүлөгө деткимчени кадары. Уруглар кижизидилгезиниң талазы-биле өг-бүлениң чагыын шын, бедик дээди чергелиг мергежил-биле чорудары:

- уругларның сонуургалдарын болгаш хереглелдерин сайзырадыры;
- уруг кижизидериниң айтырыгларын шиитпирлээрде ада-иениң хулээлгелерин болгаш харысаалгазын дең күүседириниң айтырыгларын чогумчалыг чорударының айтырыынга дуза көргүзери;
- өг-бүлөдө улуглар болгаш бичиилер – салгалдар аразының харылзааларын, бот-боттарының деткириниң аргаларын ажык-чарлыг болдуары;
- өг-бүлениң уруглар кижизидилгезинге хамаарышкан үлегерин көргүзүп, өг-бүлөлөрниң чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарын тургузуп, хевирлээрин деткири;
- уругнуң бот-тускайлаң сайзыралын билип, деткип, бүзүрелди көргүзүп база хүндүлээри.

Өөредилге назыны четпээн албан черлериниң кижизидикчи башкыларының болгаш өг-бүлө аразында быжыг харылзаа тударының ажыл-чорудулгазы өг-бүлениң кежигүннериниң хүндүткел харылзаалыын быжыглаар:

- өг-бүлениң кежигүннери, чоок дөргүл-төрелдери улуг назылыг кижилерни, уруглар аразына хүндүлел ёзузун сагырына кижизидери;
- чоннуң чаңчылдарына, ыдыктарына хумагалыг, бедик сүзүк кылдыр көрүп чурттаарын чагыры;
- өг-бүлениң уруглар кижизидер талазы-биле үлегерлиг арга-дуржулгазын өөрениринге удур-дедир деткижип ажилдарына белен болуру;
- өг-бүлениң ниити культуразын, ада-иениң талазындан уруг кижизидеринге уругнуң сайзыралын психология эртеми-биле холбап билирин деткири;
- хөй-ниитиниң кижизидилге херээнге ада-иениң идепкейлиг болурун, хөйүнүң санал-оналын дыңнап ап чоруурун деткири;
- уруглар хевирлээринге ада-иениң үлегер-чижээ, бичии улустуң кижизиг өзеринге дорт хамаарылгалыг дээрзин база ада-ие хүлээлгелерин сагырына деткимче көргүзери;
- тыва улустуң үлегер домактарын кижизидилге херээнге чөптүг ажыглап, тыва аас чугаа сайзырадырының херээн өг-бүленин кылдыр көөрүнге чаңчыктырары.

ШНЧУӨАЧ-ның кижизидикчи башкылары уругларның сайзыралын экижидер сорулга-биле өг-бүле-биле эп чөптүг, бот-боттарына бүзүрелдиг ажилдажылганың байдалын тургузар. Ө-бүледе байдалы, уругларның кадыкшыл, өзүлде талазы-биле шиитпирлежиш, деткижип болур арга-хевирлер дээш о.ө.

Ада-ие-биле кады ажилдажылганың аргаларын ШНЧУӨАЧ-га-даа, оон дашкаар-даа байдалдарда кижизидикчи башкылар болгаш өске-даа ажилдакчыларның тургузуп алыры системниг планнаашкындан илерээр.

Ада-ие-биле ажыл-чорудулга, ажылдарнын хевирлери
Немелде төрөөн (тыва) чугаа сайзырадырынын 4 хардан 5 харга чедир
ортумак бөлүк уругларынын ада-ие - биле ажыл чорудулга планы

№	Ажылдын хевирлери	Эртирер темазы	Хуусаазы	Харысаалгалыг ажылдакчы
1.	Таныжылга	Уруглар-биле немелде төрөөн (тыва) чугаа сайзырадырынын 4 хардан 5 харга чедир ажыл-биле таныштырылга. (Билдиришкин)	Сентябрь	Кижизидикчи башкы
2.	Ада-ие хуралы	Тыва дыл бөлгүмүнге киржир уругларнын данзызы	Сентябрь	Кижизидикчи башкы
3.	Кыска чугаалажылга	«Тыва дылдың ажык дузазы»	Октябрь	Кижизидикчи башкы
4.	Оюн-тоглаа	«Алдын-күс»	Ноябрь	Кижизидикчи башкы
5.	Ажык эжик (чугаалажылга хуннери)	«Уругларны тура сорукутг кылдыр кижизидери»	Декабрь	Кижизидикчи башкы
6.	Ажык эжик хуннери	«Чаа-чып келди» шүлүк мөөрейи	Декабрь	Кижизидикчи башкы; уран-чуул башкызы
7.	Тайылбыр-өөредиглиг булуннар	«Кырган-авам, кырган-ачам апгаразы» (чечен чугаалар, үлегер домактар)	Январь	Кижизидикчи башкы
8.	Кадык камгалаарынын неделязы	Тыныштыг шын ажылдадып өөредир мергежилгелер	Январь	Кижизидикчи башкы; эмчи ажылдакчызы
9.	1. Адаларга сүмелер 2. Тыва улустуң байырлалы	Эн-ие тергилги ада. Мөөрей «Шагаа»	Февраль	Кижизидикчи башкы; күш культура башкызы, уран-чуул башкызы
10.	Оюн-тоглаа	Авамнын хүнү	Март	Кижизидикчи башкы
11.	Ада-иелерге сүме	Уругларнын дыл-домаан сайзырадып ооредир шүлүктөр. (Ада-иелерге сүме)	Апрель	Кижизидикчи башкы
12.	1. Оюн-тоглаа 2. Сагындырыг	«Тилселге хүнү» «Уругтун айыыл чок чоруу»	Май	Кижизидикчи башкы
13.	Дидактиктиг оюннар	Салаалар-биле оюннар (Ада-иелерге сүме)	Май	Кижизидикчи башкы

**Немелде төрөөн (тыва) чугаа сайзырадырының 5 хардан 6 харга чедир
улуг бөлүктүн ада-ие - биле ажыл чорудулга планы**

№	Ажылдын хевирлери	Эртирер темазы	Хуусаазы	Харысаалгалыг ажылдакчы
1.	Таньжылга	Уруглар-биле немелде төрөөн (тыва) чугаа сайзырадырының 4 хардан 7 харга чедир ажыл-биле таньштырылга. (Билдиришишкин)	Сентябрь	Кижизидикчи башкы
2.	Социологтут ажылдын хевирин	«Өг-бүлө өргээзи».	Сентябрь	Кижизидикчи башкы
3.	Ада-ие хуралы	«Шын кижизидилге-өг-бүледен эгелээр»; «Тыва улустун төрөөн дылының ужур-дузазы»; «Бичии уругну бүгү талалыг кижизидеринге, оон чугаазының сайзыралы база онза чугула».	Октябрь	Кижизидикчи башкы
4.	Тайылбыр чугаа	«Уругну садике чанчыктырарь»; «Ноябрь 19-адалар хүнү»; «Шагаа дугайында билги»; «Уругларны малга ынак кылдыр кижизидери»; «Школа назыны четпээн уругларның чугаазын сайзырадырының аргалары»; «Уругларны тура-соруктут кылдыр кижизидери».	Сентябрь-май	Кижизидикчи башкы
5.	Мөөрей	«Тыва хевим-чоргааралым»; «Аянын номчулга» (Тыва шүлүктөр); «Эң-не тергини ада»; «Чаа чыл келди!» (Чаа чылга тураскааткан ырылар)	Октябрь-ноябрь	Кижизидикчи башкы; уран-чүүл башкызы
6.	Даалга	«Күскү байырлалда ногаадан өгүндүр кылган ажылдарны эккээр».	Октябрь	Кижизидикчи башкы
7.	Сүмелер	«Уруглар чогаалы, өпей ыры, көгүдүглер оюннар үдээн чечен чугаалар»; «Номга хандыкшылды кижизидери»; «Тыва оюннар-кажык, тевек, шыдыраа, даалы, хүреш-биле таньштырылга»; «Кижини болуру-чажындан, аът болуру-кулунундан».	Сентябрь-май	Кижизидикчи башкы

8.	Ажык эжик хуннери	«Билиглер хуну; «Алдын күс»; «Авалар хуну»; «Адалар хуну»; «Чаа чыл байырдалы»; «Шагаа»; «Ада- чуртгун камгалакчылары»; «Бүгү делегейини хережээннер хуну»; «Тиилелге хуну».	Сентябрь-май	Кижизидикчи башкы; уран-чүүл башкызы; күш-культура башкызы
9.	Оюн-тоглаа	«Нелиг кижик каас, адалыг кижик чоргаар»	Март	Кижизидикчи башкы; уран-чүүл башкызы; күш-культура башкызы
10.	Кадык камгалаарынын неделязы	«Арыг-шевер –кижи бүрүзүнүн кадык».	Апрель	Кижизидикчи башкы; эмчи ажылдакчызы.
11.	Төгериц стол	«Төрээн дылывыс-байлаавыс. Төрээн дылывыс- күчүлүг чепсээвис».	Май	Кижизидикчи башкы

**Немелде төрзэн (тыва) чугаа сайзырадырының 6 хардан 7 харга чедир
школага белеткел бөлүүнүң уругларының ада-ие - биле ажил чорудулга планы**

№	Ажылдын хевирлери	Эртирер темазы	Хуусаазы	Харыысаалгалыг ажылдакчы
1.	Ада-ие хуралы	«Тыва дылым, төрзэн дылым».	Сентябрь	Кижизидикчи башкы
2.	Тайылбыр чугаа	«Салааларым-кежээлерим».	Сентябрь	Кижизидикчи башкы
3.	Оюн-тоглаа	«Алдын күс».	Октябрь	Кижизидикчи башкы; уран-чүүл башкызы
4.	Кыска чугаалажылга	«Чуруктун утказын чугаалаары».	Ноябрь	Кижизидикчи башкы
5.	Тайылбыр чугаа	«Шүлүк доктаадыры».	Ноябрь	Кижизидикчи башкы
6.	Даалга	Тыва дыл хүнүнге хол-биле ажил «Тыва өгнүң херекселдери».	Ноябрь	Кижизидикчи башкы
7.	Ажык эжик. Чугаалажылга хүннери	«Уругларны төрзэн дылынга өөредирни».	Декабрь	Кижизидикчи башкы
8.	Шүлүк мөөрейи	«Чаа чыл келди!».	Декабрь	Кижизидикчи башкы; уран-чүүл башкызы
9.	Тайылбыр өөредиглиг булуннар	«Уругларны тура соруктуг кылдыр кижизидери». (чечен чугаалар, үлегер домактар)	Январь	Кижизидикчи башкы
10.	Тайылбыр чугаа	«Чугаа сайзырадыр дүрген чугаалар».	Февраль	Кижизидикчи башкы
11.	Тыва улустун байырлалы	«Шагаа».	Февраль	Кижизидикчи башкы; уран-чүүл башкызы
12.	Оюн-тоглаа	«Авамнын хүнү».	Март	Кижизидикчи башкы; уран-чүүл башкызы
13.	Ада-нелерге сүме	«Тывызыктар, үлегер домактар, чечен чугалар, кожумактар».	Апрель	Кижизидикчи башкы; уран-чүүл башкызы
14.	Оюн-тоглаа	«Тиилелге хүнү».	Май	Кижизидикчи башкы; уран-чүүл башкызы
10.	Ада-нелерге сүме	«Школаже үделге».	Май	Кижизидикчи башкы; уран-чүүл башкызы

III НЕМЕЛДЕ ПРОГРАММАНЫҢ ОРГАНИЗАСТЫГ КЕЗЭЭ

3.1. Немелде программаның кууселдезин чорударына сүмелеп турар өөредилге-методиктиг хандырылга

1. Алдын-оол А.Х., Назытпай Г.Т Школа назыны четпээн уругларның чугаа сайзырадырынын программазы. – Кызыл, 2008.
2. Бартан Ф.М. Технология обучения русскому языку в старших тувинских группах дошкольных образовательных учреждений. - Кызыл, 2010.

3.2. Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының Национал школа хөгжүдөр институтунун чыып тургусканы, ундургени немелде эртем-методиктиг болгаш электроннуг хевирниң ажылдары

1. Ашак, кадай болгаш алдын кушкаш. – Кызыл, 2009.
2. Ийи дамырак. Делегей чоннарының тоолдары. – Кызыл, 2009.
3. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. / Тург. С.М. Орус-оол, Р.С. Чакар. – Кызыл, 2010.
4. Рамазанова М.А. Кускежик (орус дылдан Монгуш К-Л, А. Шоюн очулдурган). – Кызыл, 1992.
5. Чуковский К. Ыылааш-сээк. Тоол. Тыва дылда. – Кызыл, 2009.
6. Хунчугеш. Сборник песен для детей / Сост. Танов В.А. на тувинском и русском языках. – Кызыл, 2012.

3.3. Немелде программаның күүседиринге эргежок чугула материал-техниктиг хандырылга

ШНЧУӨАЧ-ның кижизидилгелиг, өөредиглиг ажыл-чорудулгазын шынарлыг күүседиринге материал-техниктиг хандырылганың негелде ёзугаар чогуур деңнелге турары чугула.

ШНЧУӨАЧ уругнун бүтү талазы-биле кижиттинеринге таарымчалыг байдалдарны тургузар.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр сорулганы чедип алырынга тыва кижиниң амыдырал-чуртталгазынга чугула херек дериг-херекселдер, көргүзүг материалдары, кичээлдер эрттиреринге таарымчалыг кылдыр дериттинген өрээлдер турары албан.

Арыг-силиг сагырының негелделерин күүседиринге Россия Федерациязының өөредилге болгаш эртем яамызының 2013 чылдың октябрь 17-де 1155 дугаарлыг «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта дошкольного образования» дужаалы кол документ болур.

Уругларның тыва чугаазының сайзыралын чедип алырынга өөредиглиг беседаларның кичээлдериниң сорулгаларын боттандырырынга таарымчалыг кылдыр

кылыр. Уругларны сайзырадыр байдалдарны эптиг болдулар өрээлдер назы-хар айы-биле тыва чоннуң нити культуразын таныштырарыңга таарыштыр кылдынар.

Тыва чугаа сайзырадыр өрээлдерге дөрт хардан эгелээш, школа баргыже дээр уругларның тыва мөзү-шынарын чажындан хевирлээринге: амыр-менди ёзулалындан, эвилең-ээлдек, хүндүлээчел, чугаазы чарт, кадык-шыырак, сонуургак, мерген, холу-буду туттунгур, аваангыр, кежээ, төрөлзек болурунга таарымчалыг көргүзүт херекселдери, эт-херексел, ойнаарактар, макеттер дээш ООН-даа өске чүүлдер турар.

Амыдыралдың хөгжүлдезиниң айы-биле тыптып турар чаа үениң ЭӨР дериг-херекселдери: телевизор, компьютерлер, ноутбук дээш ООН-даа өске эт-херекселдер уругларның делгем сайзырадыр ажил-чорудулгаларга херек.

Кадыының байдалы кызыгаарлыг уругларга онза кичээнгей турар болгаш оларның кадыын быжыглап, деткиир ажил-чорудулгага ажыглаар дериг-херекселдер ШНЧУӨАЧ-га албан турар дээрзи билдингир.

3.4. Уругларның программаның өөредиглиг кезектерин шингээдин алганының педагогиктиг хайгааралы.

Тыва чугааны шингээткенинге хамаарыштыр чижек диагностикактиг онаалгалар

Ортумак бөлүк

а) Сөс курлавыры

Сорулгазы: уругларның сөс курлавыры чаа сөстөр-биле байлакшып турарын илередир (бодуп долгандыр эт-сеп, чүве аттарын, санын, ылгавыр демдээн адап турары).

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээриниң негелделери
<p>Онаалга 1. Ойнаарактарның болгаш өрээлде чүвөлериң аттарын тывары, шын адаары. Башкы чүвөлерже айыткаш айтырар «Бо чүл?»</p> <p>Онаалга 2. Чугаазыңга эт-сепке хамаарышкан чүве аттарын ажыглап билдир. Башкы сюжеттиг чурукту көргүзөр (Чижээ: «Чечен-кыстың өрээли», «Авамның өрээли», «Уран- оолдун өрээли»), уруглар ында эт-херекселдер аймаан айтыр, шын адаар.</p> <p>Онаалга 3. Чугаазын сайзырадыры. «Сен бөгүн кандыг идик-хеп кедип алдын, биске чугаалап берем. Кара-оолдун идик-хеви кандыг-дыр?»</p> <p>Онаалга 4. Чугаазыңга дириг-амытаннар аттарын шын адаары, чуруктан азы чүвөлөр аразындан шын тывары. Башкы сюжеттиг чуруктан айтырар: «Бо чүл?», «Бо чүве кадыгыл?»</p>	<p>3 балл - ойнаарактар, эт-сеп, аяк-сава, идик-хеп, амытаннар адын шын адап турар.</p> <p>2 балл - айыттыңган шупту чүвөлериң адын недир адавайн турар.</p> <p>1 балл - башкының дузазы-биле адап турар, сөстүн эге слогун адаарга, эдерти адаптурар.</p> <p>0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.</p>
<p>Онаалга 5. Чугаазыңга чүвөлериң демдээн, шынарын, өңүн илереткен демдек аттарын ажыглаары, шын адаары.</p> <p>Оюн: «Кандыг?». Карточкаларда азы сюжеттиг чуруктарда янзы-бүрүөнүг, хемчээлди ойнаарактар бар: хумуң ак, ногаан (улуг, биччи, ыяш, демир) ...</p> <p>Башкы ойнаарактын демдээн, хемчээлин, шынарын, өңүн айтырар.</p> <p>- Чүл бо? (<i>Машина.</i>)</p> <p>- Машинаның өңүкандыг-дыр? Машинаның хемчээли кандыг-дыр? (<i>Машина кызыл өңүг. Олбичи.</i>)</p> <p>- Бо чүл? (<i>Шоколад.</i>)</p> <p>- Шоколад кандыг-дыр? Чигирзиг азы ажыг? дээш о.ө.</p>	<p>3 балл- боду шын адап турар.</p> <p>2 балл- чүвөлериң демдээн долу эвес адап турар азы чүгле чаңгыс талалай адап турар. (чүгле өңүзү хемчээли)</p> <p>1 балл- улуг кижиниң дузазы-херек, чүвөлериң шынарларын адап шыдавайн турар.</p> <p>0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.</p>

<p>Онаалга 6. Чугаазыңга чүвөлөрдүн санын илередирин ажыглап турар, шын адаары. Башкы «Өскүс-оол» деп тоолдун чуруун көргүскөш, шыдыраалап орар кижилердин санынайтырар. «Үш адыг» деп орус улустун тоолунга сюжеттиг чурукту көргүзөр, ында каш сандай, столбарын санадыр, саннарны шын ададыр. Сюжеттиг чурук «Шыкта бызаалар», каш бызаа барын санаар (чыдары, турары, маңнаптурары).</p>	<p>3 балл - бешке чедир боду шын санап турар. 2 балл - санны дес-дараалаптыр адаарыңга будалып турар. 1 балл - улут кижинин дузасы үргүлтүхерек, чүвөлөрдүн санарын шын адап шыдавайн турар. 0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.</p>
--	---

б) Харылзаалыг чугаа

Сорулгазы: чугаазыңга бөдүүн домактарны, чангыс аймак кежигүннерлиг бөдүүн домактарны уругларнын ажыглап билдир деңгелин илередирин.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээринин негедделери
<p>Онаалга 1. Ситуациялыг оюн «Аалчы». Башкы: Бөгүн бистин бөлүүвүсте аалчы келген. Аалчывыс-биле таныжып алыр сен бе? Аалчы(ойнаар-кыс): Экип, сээң адың кымыл? Урут: Мээң адым Саяна. А сээң адын кымыл? Аалчы: Мени Чечек дээр. Каш харлыг сен? Урут: Мен 4 харлыг мен. А сен? Аалчы: Мен база 4 харлыг мен. Чүңүц-биле ойнаарыңга ынак сен? Урут: ... ойнаарыңга ынак мен. Онаалга 2. «Өг-бүдө» деп сюжеттиг чурук-биле ажыл. Бажында кым чурттап турарың? (<i>Авазы, ачазы, кырган-авазы, кырган-ачазы, угбазы, акызы, дүлмөзү</i>). Олар чүнү канчап турар-дыр? (<i>Авазы хеп чүп турар. Ачазы чурук азып турар ...</i>)</p>	<p>3 балл - айтырыглар болгаш онаалгаларның утказын биллип, шын харыылап турар. 2 балл - айтырыглар болгаш онаалгаларның утказын чедир биллип шыдавайн баар, харыызында 1-2 чазыг кылып турар. 1 балл - башкының азы улуг улустун дузасы-биле харыылап турар, сөстүң эге слогун, домактың эге сөстөрүн адаарга, эдерти адап турар. 0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.</p>
<p>Онаалга 3. Башкы уругларның ынак шүлүүн тыва азы орус дылга номчуурун дилээр.</p>	<p>3 балл - уруглар сөстөрүн чарт адап турар, тыва болгаш орус сөстөрүн онзагайын шын адап турар. 2 балл - чугаалаары шоолуг чарт эвес. 1 балл - шүлүүнүң чүгле эгезин чугаалааш, ыгытавайн турар. 0 балл - уруг чангыс-даа шүлүк билбес.</p>

Оргумак бөлүк

№	Уругунун фамилиясы, ады	Сөс курлавыры												Харылзаалыг чугаа						Түннел	
		1		2		3		4		5		6		1		2		3			
		Ч.э.	Ч.т.	Ч.э.	Ч.т.	Ч.э.	Ч.т.	Ч.э.	Ч.т.	Ч.э.	Ч.т.	Ч.э.	Ч.т.	Ч.э.	Ч.т.	Ч.э.	Ч.т.	Ч.э.	Ч.т.	Ч.э.	Ч.т.
1.																					
2.																					
3.																					
4.																					
5.																					
6.																					
7.																					
8.																					
9.																					
10.																					
11.																					
	Шупту																				

0 – 9: чавыс деңнел

10– 18: оргумак деңнел

19 – 27: бедик деңнел

Улуг бөлүк

а) Сөс курлавыры

Сорулгасы: урулгарның сөс курлавырының хевирлеттингенин, аңгы-аңгы чүвелер аттарының нинти адын, кезектерин билирин; чугаазынга чүве аттарын, демдек аттарын, кылыг сөстерин ажыглап билириниң деннелин тодарадып илередири.

Диагностиктиг онаалганын утказы	Билиг үнелээриниң негедделери
<p>Онаалга 1. Чугаазынга дириг амытаннарның төлдерин адаар, чүве аттарын ажыглап, шын адап турар.</p> <p>Онаалга 2. Башкы уругта чүвелерниң кезектерин көргүскөш, айтырар, урулгар харыылаар, шын адаар. Чугаазынга чүвелерниң кезектеринин аттарын ажыглап, шын адап турар (бажынның кезектери, өгнүң кезектери, машинаның кезектери ...).</p> <p>Онаалга 3. Башкы кандыг-бир чүвениң кезектерин тывар онаалга бээр, урулгар айтыр, шын адаар (бажынның крышазы, өгнүң дээвири...).</p>	<p>3 балл - дириг амытаннарның төлдериниң адын, бир чүвелерниң кезектерин шын айтып, адап турар.</p> <p>2 балл - дириг амытаннарның төлдериниң адын, бир чүвелерниң кезектерин чедир шын айтыпайн, адавайн турар.</p> <p>1 балл - башкының дузазы-биле адап турар, сөстүн эге слогун адаарга, эдерти адаптурар.</p> <p>0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.</p>
<p>Онаалга 4. Чүвелерниң нинти адын тодарадырынга онаалга. Оюн «Чангыс сөс-биле ада».</p> <p>-Хой, өшкү, инек, аяг – чүл ол? (<i>Мал-маган.</i>)</p> <p>-Кандыг оюннарны билир силер? (<i>«Сайзана», «Ужар-уитас» ...</i>).</p> <p>Башкының шийтпери-биле нинти темага онаалгаларнын хевирин тургузуп аар: «Эт-херксел», «Ногаа аймаа», «Фрукт аймаа», «Хеп аймаа», «Паш-сава аймаа», «Куш аймаа»....</p>	<p>3 балл - нинти чүве аттарын шын адап, анаа немеј боду 2-3 сөстерин адап турар.</p> <p>2 балл - харызынга улуг улустуң дузазын ап турар, нинти билгилерниң шуптузун адавайн турар.</p> <p>1 балл - башкының дузазы-биле адап турар, сөстүн эге слогун адаарга, эдерти адаптурар.</p> <p>0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.</p>
<p>Онаалга 5. Оюн «Хуулгаазын шын сөс».</p> <p>Башкы бөлүктөп чураан азы чангыс ай темалыг чүвелер чураан чурук көргүзөр, урулгарларнын өң-чүзүнүн, хемчээлин тодарадыр.</p> <p>Огурец огаан.</p> <p>Лимон сарыг.</p> <p>Морковь кызыл.</p> <p>Картошка хүрен.</p> <p>Капуста ногаан дээш</p> <p>о.ө.</p>	<p>3 балл – чүвелерниң шын адап, шынарларын, демдектерин шын тодарадыптурар.</p> <p>2 балл-чүвелерни шын адаарынга, шынарларын, демдектерин шын тодарадырынга чазып турар.</p> <p>1 балл –үргүлчү башкының дузазы-биле адап турар, сөстүн эге слогун адап бээрге, эдерти адап турар.</p> <p>0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.</p>

б) Чугааның грамматиктиг тургузуу

Сорулгазы: уругларның чугаазында чүве аттарын адап, чаңгыстың санынга, хөйнуң санынга, падеж кожумактарынга өскерттип, шын ажыглап билирин тодарадып илередири. Кылыг сөзүн, демдек аттарын, сан аттарын чугаага ажыглап билирин илередир.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээринин негелделери
<p>Онаалга 1. Оюн «Мен кызыгааржы мен». Башкы магниттиг самбырага чуруктарны чыпшырып каар. Ойнаар дуран-биле ырактан хараан кижи өтгүнүп, хайгааралдыг чугаа кылыр. - <i>Мен долгандыр арга-ыяш көрүп тур мен. Дуу ында кодан тур...</i> (Чугааның темазын башкы боду таарыштыр кылып алыр.) Башкы: Ол чурукта кижилер көстүр-дүр бе? - <i>Чок, көрбейн тур мен</i> дээш оон-даа өске....</p>	<p>3 балл - уруг чүве ады биле кылыг сөзүнүн каттыжылгазын, демдек адының, ат орнунун каттыжылгазын чугаазынга боду шын ажыглап турар. Харылзаалыг чугааны тургузарынга сан, падеж кожумактарын ажыглап турары шын. 2 балл - сөс каттыжышкыннарын шын тургузарынга чазыглар бар, харылзаалыг чугаазында 1-2 чазыглар бар. 1 балл - сөс каттыжышкыннарын шын тургузарынга чазыглар хөй, харылзаалыг чугааны тургузуп шыдавайн турар. 0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.</p>
<p>Онаалга 2. Тоол «Аргада адыг». Башкы тоолга хамаарышкан чурукту көргүскөш, айтырыглар салыр. - Бо тоолда чүлөр чурттап турары? Оларның саны каш? дээш о.ө. Онаалга 3. “Мээң, ооң, бистин, оларның” деп ат оруннарын ажылаарынга ситуациялыг азы темалыг оюннар ойнап тургаш, чугаазынга ажыглаар. Оюн “Шын хары”. Башкы чүвелерни көргүскөш, аттарын ададыр “Бо кымныңыл?” деп айтырыгта харыыладыр. - Бо чүл? Кайда турар-дыр? Бо кымныңыл?(<i>Бо куртка. (бөрт, шарф, идик). Куртканышкафта азын каан. Бо куртка мээңи-дир.</i>) - Кымның авазыл? (<i>Мээң авам (дүңмал).</i>) Башкы эртрирер ажыл-чорудулгазының темазын, канчаар ажылдаарын тып алыр. Онаалга 4. Падеж айтырыгларынга сөстөрни өскерттиринге онаалгалар. Оюн “Кымда?”. Башкы уругларның шын харыылаарынга таарыштыр тургаскан айтырыгларны салыр, уруглар шын харыылаар. - Ном кымда? Огурец кымда? Анай кайда? (<i>Ном менде. Огурец Мишада. Анай кажсаада.</i>)</p>	<p>3 балл - уруг чүве ады биле кылыг сөзүнүн каттыжылгазын, демдек адының, ат орнунун, сан адының каттыжылгазын чугаазынга боду шын ажыглап турар. Харылзаалыг чугааны тургузарынга сан, падеж кожумактарын ажыглап турары шын. 2 балл - сөс каттыжышкыннарын шын тургузарынга бергедежип турар, харылзаалыг чугаазында 1-2 чазыглар бар. 1 балл - сөс каттыжышкыннарын шын тургузарынга чазыглар хөй, харылзаалыг чугааны тургузуп шыдавайн турар. 0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.</p>

Онаалга 5. Кылдың илереткен кылыг сөстөрүн биліріңге онаалгалар. Сюжеттиг чуруктар-биле ажыл, чугаага кылыг сөстөрүн, ат оруннарын ажылгаар.
- Оол чүнүкүлүп тур? ...*(Оол чуруттунуп орар. Уруг чемненип орар. Бызаа дешикчлеп турар)*.
- ...чүнү кылып турар?
- Малчын чүнү кылып турар? *(кадарып турар...)*.
Хадынын бүрүлери канчап турар? *(чайганып турар...)*

в) Харылзаалыг чугаа

Сорулганы: программада өөрениринге бердинген чугаа кезектериниң барык дөгөрезин ажыглап тургаш, улуг кижиниң айтырынгга уругларның харызынын шынарын илередиң тодаралдыры; сюжеттиг чуруктарга, ойнарактарга дүүштүр улуг эвес харылзаалыг чугааны чогаадыры, чечен чугааны эдерти чугаалап билириниң деннелиң; чугаазынга хүндүлөл сөстөрүн («Четтирдим», «Ажырбас», «Экиң», «Болур бе?») ажыглап билирин илередири.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнөлээриниң негелделери
<p>Онаалга 1. Сюжеттиг чуруктарны көргөш, айтырыгларга харыылаар.</p> <p>«Мээң төрелдерим»:</p> <p>Чурукта кымнарны көргүскениң?<i>(Акым, кырган-ачам, угбам, даайым, акым, чаавам)</i></p> <p>Күүйүм чүнү кылып турарыл?</p> <p>Кырган-авам кайда олур? Чүнү кылып тур? («Мээң чурттап турар черим»:</p> <p>Чурукта кайы суурну (хоорайны) көргүскениң? – Кызыл хоорай, Сарыг-Сеп, Кызыл-Тайга (Бодунуң чурттап турар черин айтыр.)</p> <p>Бо чүү деп черил? Ында кым ажылдап орап?</p> <p>Бо кудумчуну таныыр сен бе? Кым бо кудумчуда чурттап турарыл? (Кырган-ачам, угбам, даайым, акым, чаавам)</p> <p>Бо кудумчунун ады чүл?</p> <p>«Даайымның аалы»:</p> <p>Чурукта кымнарны көргүскениң? <i>(Акым, даайым.)</i></p> <p>Бо аал кайы черде турар? Аалды долгандыр чүлөр барыл?</p>	<p>3 балл - айтырыглар болгаш онаалгаларның утказын билшп, айтырыгларга шын харыылап турар.</p> <p>2 балл - башкының айтырыгының шунгузунга харыылап шыдавайн турар, дуза херек.</p> <p>1 балл - башкының дузасы-биле адап турар, сөстүн эге слогун адаарга, эдерти адап турар. Харызы долу эвес.</p> <p>0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.</p>

<p>Онаалга 2. Чурукта чүвөлөриң аттарын шын адап тургаш, бердинген темаларга дүүштүр тайылбырлыг чугаа кылыр. Чижээ, тема «Азырал амыгтаннар».</p> <p>- Бо чүл?</p> <p>- Бо амыгтан кайда чурттап турарың? Ол чүнүчиринге ынагың?</p> <p>- Бо амыганның төлүн чүү деп адаарың?</p> <p>Онаалга 3. Ойнаарактарга хамаарыштыр тайылбырлыг чугаа кылыр. Ойнаар-кыс, адыгжыгаш, кодан, берү, динц..</p> <p>Бо чүү деп ойнаарак-тыр? <i>(Ойнаар-кыс.)</i></p> <p>Ол улуг бе азы биччи бе?</p> <p>Бо ойнаар-кыстың чүзүл? <i>(Бажы, кулаа, бели, дөңмээ, караа, чодазы ...)</i></p> <p>Ойнаар-кыс чүнү келип алган-дыр? Хептериниң өңү кандыг-дыр?</p>	<p>3 балл - чурукта чүвөлөриң аттарын шын адап тургаш, бердинген темаларга дүүштүр тайылбырлыг чугааны домак тургузуун үрөвейн боду шын кылып турар.</p> <p>2 балл – чугааны башкының дузазы-биле (айтып, сагындырып бээрге) кылып турар.</p> <p>1 балл – башкының айтырыгларының дузазы-биле чугааны тургузуп турар, домактын тургузуунда үзүк- чазык, төнгөн утка кшпрбейн турар.</p> <p>0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.</p>
<p>Онаалга 4. Бодунуң дугайыңда чугаа кылыры.</p> <p>Ситуациялыг оюн «Мээң аалчым - Буратино (аңчы акым, малчын угбам)» Келген аалчыга баштай бодун таныштырар.</p> <p>Аалчызының дугайыңда өске эжинге чугаалап бээр.</p>	<p>3 балл - бодунуң дугайыңда чугааны уруг боду шын тургузуп турар. Харызаалыг чугаазы чединип, домак тургузу шын.</p> <p>2 балл - бодунуң дугайыңда чугааны башкының дузазы-биле күүседип турар.</p> <p>1 балл - бодунуң дугайыңда чугааны уруг боду шын тургузуп шыдавайн турар, башкының айтырыгларының дузазы-биле тургузуп турар.</p> <p>0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.</p>
<p>Онаалга 5. Башкының шиллелгези-биле бир-ле тоолду, чечен чугааны эдerti чугаалаар.</p>	<p>3 балл - чогаалдың сөзүглелиңге дүүштүр боду эдerti чугаалап турар, дес-дараалашкак утказын шын дамчыдып турар.</p> <p>2 балл - чогаалдың сөзүглелиңге дүүштүр эдerti чугаалаарыңа башкының дузазын ап турар (айтырыгларны салып турар).</p> <p>1 балл - чогаалдың сөзүглелиң дамчыдарыңа башкы улуг кшржиц, айтырылар салып, дузалажып турар.</p> <p>0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.</p>

Улуг бөлүк

№	Уругнун фамилиязы, ады	Сөс курлавыры					Чугааның грамматиктиг тургузуу					Харылзаалыг чугаа					Түңнел		
		1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5			
		Ч.	Ч.	Ч.	Ч.	Ч.	Ч.	Ч.	Ч.	Ч.	Ч.	Ч.	Ч.	Ч.	Ч.	Ч.	Ч.э.	Ч.т.	
		Э.	Г.	Э.	Г.	Э.	Г.	Э.	Г.	Э.	Г.	Э.	Г.	Э.	Г.	Э.	Г.	Э.	Г.
1.																			
2.																			
3.																			
4.																			
5.																			
6.																			
7.																			
8.																			
9.																			
10.																			
11.																			
	Шупту																		

- 1 – 15:** чавыс деңнел
- 16 – 30:** ортумак деңнел
- 31 – 45:** бедик деңнел

Школага белеткел бөлүк

а) Сөс курлавыры

Сорулгазы: уругларның чугаазында сөс курлавырының байып турарын илередир, чүве аттарын адап, чаңгыстың санынга, хөйүнү санынга, падеж кожумактарынга өскертип, шын ажыглап билирин тодарадып илередири. Харылзаалдыг чугаазынга кылыг сөстерин, демдек аттарын, сан аттарын ажыглап билирин илередири.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээриниң негелделери
<p>Онаалга 1. Долгандыр турар черлер, чылдың үелери, дириг амытаннар, болгаш оон-даа өске тамаларга хамаарыштыр чугаазын сайзырадырынга сөстерни ажыглап өөрешери. Башкы бодунуң шиллелгези-биле чүвөлериң көргүзөр, шын ададыр, айыткан черинге каап каарын дилээр.</p>	<p>3 балл - уруг долгандыр чүвөлөр аттарын боду шын адап база көргүзүп турар.</p> <p>2 балл - уруг долгандыр чүвөлөр аттарын шын адап база көргүзериңге башкы дузалажып берип турар. Башкының айтышкыны-биле кылып турар.</p> <p>1 балл - чүвөлөр аттарын башкының дузазы-биле адап турар, сөстүң эге слогун адап бээрге, эдерти чугаалап турар. Харызы долу эвес.</p> <p>0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.</p>
<p>Онаалга 2. Ништи билгилерге хамаарышкан онаалгалар. Оюн «Чаңгыс сөс-биле харыылаңар».</p> <p>-Тон, идик, бөрт – чүл ол? (<i>Кышкы хептер.</i>)</p> <p>-Оон өске кышкы хептерни адап көрүңерем.</p> <p>-Инек, хой, чылгы – кандыг дириг амытаннар? (<i>Азырал амытаннар.</i>)</p> <p>-Силерде кандыг азырал амытаннар азырап турарыл?</p> <p>-Чараа-чечен, өрге, адыг – кандыг амытаннар? (<i>Черлик амытаннар.</i>)</p> <p>-Оон өске кандыг черлик амытаннар билир силер?</p> <p>Башкының чогаадыкчы ажылдаарындан «Чылдың үелери», «Ачамның (авамның) эдилелдери», «Өөредилге дериг-херекселдери», «Машиналар хевирлери» дээш о.ө. онаалгаларны кылып алыр.</p>	<p>3 балл - уруг ништи чүвөлөр аттарын боду шын адап база көргүзүп турар, немей 2-3 чүвөлөрниң ништи аттарын кирип турар</p> <p>2 балл - уруг харызын улуг кижиниң дузазы-биле чугаалап турар, ништи чүвөлөрниң аттарын шуптузун адап шыдавайн турар.</p> <p>1 балл - башкының дузазы-биле харыылап турар, сөстүң эге слогун адап бээрге, эдерти чугаалап турар. Харызы долу эвес.</p> <p>0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.</p>

<p>Онаалга 3. Оюн “Айтырып-харызы”, «Кым чүнү кылып тур?». Өөрөнгөтаматиктиг бөлүктөриңге хамаарыштыр башкы айтырыгларны салыр.</p> <p>Онаалга 4. Оюн «Домакты төндүр»: Инекти авам ... (саар). Бажыңны тудугжу... (тудар). Кижилер автобуска (таксиге, трамвайга, поездиге...) ... (олулар). Башкы уругларны... (өөредир). Бердинген онаалгаларны дедир база кылып болур: Инек саар кижки – (саанчы)...</p> <p>Онаалга 5. Оюн «Шын эвес сөстү тып»: Чүнү хайындарарыл? (<i>Кашаны, мүнү, компотту, кыдыраашты.</i>) Чүнү садып ап болурул? (<i>Ойнаарактарны, хлебти, платьени, аваны.</i>) Чүнү чип болурул? (<i>Кашаны, яблукту, мүнү, бөмбүктү.</i>) Чүнү чуп болурул? (<i>Халдарны, арынны, тавакты, хемни.</i>)</p>	<p>3 балл – сөстөрнү, ништи чүвөлөр илереткен сөстөрнү, кылдыныг илереткен сөстөрнү, мергежил сөстөрнү ... уруг боду шын адап, көргүзүп турар.</p> <p>2 балл – сөстөрнү, ништи чүвөлөр илереткен сөстөрнү, кылдыныг илереткен сөстөрнү, мергежил сөстөрнү ... уруг боду шын адап, көргүзүп шыдавайн турар, чазыглар эртип турар.</p> <p>1 балл – чүглө улуг улустун дузазы-биле харыылап турар, башкынын дузазы-биле харыылап турар, сөстүн эге слогун адап бээрге, эдерти чугаалап турар. Харьызы долу эвес.</p> <p>0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.</p>
--	---

б) Чугааның грамматиктиг тургузуу

Сорулга: уругларның чугаазында чүве аттарын адап, чангыстың санынга, хөйүнүң санынга, падеж кожумактарынга өскертип, шын ажыглап билирин тодарадып илередири. Кылыг сөзүн, демдек аттарын, сан аттарын чугаага ажыглап билирин илередири.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээриниң негелделери
<p>Онаалга 1. Чугаа кезектерин билиринге. Чуруктарга дүүштүр шын харыы бээри: Ойнаарак – ойнаарактар Мында- дүгдө Дүүн-бөгүн Кылган-кылганнар</p> <p>Онаалга 2. Оюн “Антонимнер-синонимнер”.</p> <p>Онаалга 3. Оюн “Өннүг чурук” ...</p>	<p>3 балл- программаның негелделеринге дүүштүр уруг чугаазында чугаа кезектерин, сөскаттыжышкыннарының холбааларын шын ажыглап, харылзаалыг чугааны кылып билир.</p> <p>2 балл - сөс каттыжышкыннарының холбааларын шын ажыглаарынга, харылзаалыг чугаа кылып билиринге 1-2 частырылларны кылып турар.</p> <p>1 балл - сөс каттыжышкыннарының холбааларын шын ажыглаарынга, харылзаалыг чугаа кылып билиринге хөй частырылларны кылып турар.</p>
<p>Онаалга 4. “Чанында”, “артында”, “кыдында”, “мурнунда”, “кырында”, “адаанда” деп сөстөрни шын адап, ажыглап билиринге онаалгалар. Оюн “Ойнаарактарны каап каг”. Башкының дилээ-биле ойнаарактарны айыткан черлиге салыр. Оюн “Чажыржылы” (бир чүвениң ...салыр). Оюн “Тып”(кайда олур, чыдыр, тур...).</p> <p>Онаалга 5. «Кайда?» деп айтырыгның утказын биллип турарынга онаалгалар. Башкы чуруктарны көргүскөш, чүвөлөрүн кайда турарын айтырар. Дириг амытаннар (адыг, инек, балык) болгаш оларның чурттап турар черлерин (хем, арга, тайга, бажың...).</p> <p>Оюн «Дузалаш». Дириг амытаннарны адааш, чурттап турар черин шын адаар.</p>	<p>3 балл - домакты шын тургузуп турар, падеж кожумактарын, наречилерни шын ажыглап</p> <p>2 балл - онаалганы кылырынга бергедээшкинге таваржып турар, 1-2 чазыглар бар.</p> <p>1 балл - онаалганы кылып шыдавайн турар, хөйчазыглар бар.</p> <p>0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.</p>

в) Харылзалыг чугаа

Сорулга: улуг улустун айтырыгларында бодунун назы-харыга дүүштүр шын харылап, чурукка, дыннаан тоолунга, сюжеттиг чуруктарга улуг эвес чечен чугааны чогаадып, эдерти чугаалап, делгеренгей харылзаалыг чугаалап шыдаар арга-шинээн илередири.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээринин негедделери
<p>Онаалга 1. Бодунун, ада-иезиниң, төрелдериниң, долгандыр турар кижилер, бойдус ... дугайында харылзаалыг чугаа тургузары. Бердинген темаларга харылзаалыг тайылбыр чугааны кылып билдинге онаалгалар. Сюжеттиг чуруктар “Мээң өг-бүлөм”, “Авамның ажылы”, “Мээң хоорайым”, “Мээң чуртум”, “Уругларсады” дээш о.ө.</p>	<p>3 балл - бердинген темаларның сюжеттиг чуруктарында дүүштүр харылзаалыг тайылбыр чугааны боду, чугаазының утказын дес-дараалаштыр, домактарның тургузуун шын кылдыр тургузуп шыдаар.</p> <p>2 балл - чугааны башкының дузазы-биле (айтырыглар, сюжетти сагындырып турарындан) күүседип турар.</p> <p>1 балл - чугааны дамчыдарыга башкы улуг киржиң, айтырылар салып, дузалажып турар.</p> <p>0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.</p>
<p>Онаалга 2. Тоолду эдерти чугаала. (Тоолду башкы боду шилип алып.)</p> <p>Онаалга 3. Чечен чугааны эдерти чугаала. (Чечен чугааны башкы боду шилип алып. Чечен чугаа уругларга билдингир болгаш кыска болур ужурлуг.)</p>	<p>3 балл - тоолдун, чечен чугааның утказын шын эдерти чугаалаарын уруг боду күүседип турар. Харылзаалыг чугаазы чедингир, домак тургузуу шын.</p> <p>2 балл - тоолдун, чечен чугааның утказын уруг башкының айтырыгларының дузазы-биле кылып турар. 1 балл - эдерти чугааларыга уруг бергедеп турар, бодушын тургузуп шыдавайн турар, башкының айтырыгларының дузазы-биле тургузуп турар.</p> <p>0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.</p>
<p>Онаалга 4. Башкының дилээ-биле ынак шүлүүн тыва азы орус дылга номчууру.</p>	<p>3 балл - уруглар сөстөрүн чарт адап турар, тыва болгаш орус сөстөрүнч онзагайын шын адап турар.</p> <p>2 балл - чугаалаары шоолуг чарт эвес.</p> <p>1 балл - уруг чаңгыс-даа шүлүк билбес.</p> <p>0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.</p>

4 - 5 харлыгларнын билип алыр үжүрлүг чүүлдери

Сөс курлавыры: уругларнын сос курлавыры кайы-хире байып турарын илередир (бодуун долгандыр эт-сеп, чуве аттарын, санын, ылгавыр демдээн адап турары).

Харылзаалыг чугаа: чугаазынга бодуун домактарны, чангыс аймак кезигуннерлиг бодуун домактарны уругларнын ажыглап билир деннелин илередир.

Чугааның грамматиктиг тургузуу: долгандыр турар кижилернин чугаазынын утказын база кижизидикчи башкынын айтып бергени-биле ажылды уругларнын кууседип турарын илередири.

5-6 харлыгларнын билип алыр үжүрлүг чүүлдери

Сөс курлавыры: уругларның чугаазында сөс курлавырының хевирлеттингенин, аңгы-аңгы чүвелер аттарының ниити адын, кезектерин билирин; чугаазынга чуве аттарын, демдек аттарын, кылыг сөстөрүн ажыглап билир деңнелин тодарадып илередир.

Харылзаалыг чугаа: программада өөрениринге бердинген чугаа кезектериниң барын дөгөрезин ажыглап тургаш, улуг кижинин айтырыынга уругларның харызының шынарын илередип тодарадыры; сюжеттиг чуруктарга, ойнаарактарга дүүштүр улуг эвес харылзаалыг чугааны чогаадыры, чечен чугааны эдerti чугаалап билириниң деңнелин; чугаазынга хүндүлел сөстөрүн («Четтирдим», «Ажырбас», «Экии», «Болур бе?») ажыглап билирин илередири.

Чугааның грамматиктиг тургузуу: уругларның чугаазында чуве аттарын, чаңгыстың санынга, хөйнуң санынга, падеж кожумактарынга өскерттип, шын ажыглап билирин тодарадып илередири. Кылыг сөзун, демдек аттарын, сан аттарын чугаага ажыглап билирин илередир.

6 - 7 харлыгларнын билип алыр үжүрлүг чүүлдери

Сөс курлавыры: уругларның чугаазында сөс курлавырының байып турарын илередир, чуве аттарын адап, чаңгыстың санынга, хөйнуң санынга, падеж кожумакткрынга өскерттип, шын ажыглап билирин тодарадып илередири. Харылзаалыг чугаазынга кылыг сөстөрүн, демдек аттарын, сан аттарын ажыглап билирин илередири.

Харылзаалыг чугаа: улуг улустуң айтырыгыларынга бодунуң назы-харынга дүүштүр шын харыылап, чурукка, дыңнаан тоолунга, сюжеттиг чуруктарга улуг эвес чечен чугааны чогаадып, эдerti чугаалап шыдаар арга-шинээн илередири.

Чугааның грамматиктиг тургузуу: уругларның чугаазында чуве аттары, падеж кожумактарынан адап, чаңгыстың санынга, хөйнуң санынга, падеж кожумактарынга өскерттип, шын ажыглап билирин тодарадып илередири. Кылыг сөзун, демдек аттарын, сан аттарын чугаага ажыглап билирин илередир.

Ажыглаан литература

1. Алексеева М.М., Яшина В.И. Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников. М.: Academia, 2000
2. Афонькина Ю.А. Психологическая диагностика к обучению детей 5-7 лет. Электронный ресурс: m/vk.com/topis-940694_30504905
3. Аверина И.Е. Физкультурные минутки и динамические паузы в ДОУ: прак.пособие. – М., 2006.
4. Бартан Ф.М. Технология обучения русскому языку в старших тувинских группах дошкольных образовательных учреждений. – Изд. – полиграфический отдел «Билиг», 2010.- 120 с.
5. Бодрова Е.В., Давыдов В.В. и др. Опыт построения психолого-педагогической концепции дошкольного воспитания // Вопросы психологии. – 1989. - № 3.
6. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М., 1968.
7. Болотина Л.Р., Микляева Н.В. Обеспечение преемственности в работе ДОУ и школы: Методическое пособие. – М.: Айрис-пресс, 2005. – 144 с. – (Дошкольное воспитание и развитие).
8. Белобрыкина О.А. Речь и общение: популярное пособие для родителей и педагогов. – Ярославль, 1998.
9. Выготский Л.С. Игра и её роль в психологическом развитии ребёнка // Вопросы психологии. – 1966. - № 2.
10. Выготский Л.С. Проблема возраста // Собр.соч.: в 6 т. Т.4. – М., 1984.
11. Кечил-оол Э.Д. Летающая загадка. Стихи. – Кызыл, Тувкнигоиздат, 1977. – 36 с.
12. От рождения до школы. Примерная общеобразовательная программа дошкольного образования (пилотный вариант) /под ред. Н.Е. Вераксы, Т.С. Комаровой, М.А. Васильевой. – М.: МОЗАИКА-СИНТЕЗ, 2014. – 352 с.
13. Примерная основная общеобразовательная программа дошкольного образования «Истоки» // под ред. Л.А. Парамоновой. – М.: ТЦ Сфера, 2013г.
14. Примерная основная общеобразовательная программа дошкольного образования «Мозаика» / авт.сост. В.Ю. Белькович, Н.В. Гребенкина, И.А. Кильдышева. – МС.: ООО «Русское слово - учебник», 2014. – 464 с.
15. Радужная моя Тува. Антология тувинской детской поэзии, т.1. – Кызыл: Некоммерческое партнерство «Правник+», 2014. – 136с.
16. Салчак К.Б., Салчак Л.П. Развитие тувинской народной педагогики – Кызыл, 2016. – 224с.
17. Тевек А.К. Чединазын. – Кызыл: Республика типографиязы, 2003. – 60а.

18. Уруглар садтарынга ооредилге болгаш кижизидилге программазы. – Кызыл, 1986.
19. Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации» (от 29 декабря 2012 года № 273-ФЗ, п.1.9.). ФГОС ДОУ.
20. Школа назыны четпээн уруглар ооредилгезинге хамаарышкан ооредилгенин федералдыг куруне стандартын бадылаарынын дугайында (17.10.2013 ч., п. 1155).
21. Тыва уруглар ясли-садтарынга номчулга ному. Автор: Б-К. М, О.С, Ч.К-К
22. «Номчулга ному» 2015. Автор: Б-К.М
23. «Матпаадыр» Ч.Ч. Куулар 2010
24. «Тыва оюннар» Ч. Самбуу 1992
25. Тыва уруглар ясли-садтарынга чугаа сайзырадылгазынын программазы Х.А. Алдын-оол, Г.Т. Назытпан.
26. Эңмек челээш (тыва уруглар чогаалының антологиязы, 4том) тыва болгаш орус дылдарда Ю.Ш. Кюнзегеш.
27. Тыва кожамыктар Ю. Кюнзегеш
28. Тыва кижизидилгениң чаңчылдары С.Д. Донгак
29. «Мажалык» каттыжыышкыны
30. Садик уругларынга ыры өөредилгези Г.Д. Ховалыг, Н.Д. Танов. Номчулга ному 2019 Л.Х. Ооржак.

2022 Чымын 10 айын 28 хүнүдө
81 арынны көктөй дээрэн

Эрелекчи

Иргит-оол Х.А.